

GODIŠNJE SE ŠTAMPAJU DVE SVESKE ČASOPISA.

PRVA SVESKA

1961, 1, 1, 1—192

ŠTAMPANA JE 1961. GODINE.

Original scientific paper
UDC 930/362.1:614.2/497.1 „13”—„17”

Slobodan P. ĐORĐEVIĆ i Katarina A. CARIĆ, Beograd—Dubrovnik

ZDRAVSTVENE PRILIKE I LEČENJE
U NEKIM PODRUČJIMA NAŠEG PRIMORJA
I NJIHOVE VEZE SA ZALEĐEM I UNUTRAŠNJOŠĆU (1304—1788)*

U ovom radu ćemo nastojati da prikažemo neka saznanja o lečenju, lekarima i zdravstvenim prilikama u jednom delu našeg Jadranskog Primorja, i njihovoj vezi sa zaleđem i predelima u unutrašnjosti naše zemlje (sa Bosnom i Hercegovinom najviše, Hrvatskom sa Istrom, Crnom Gorom i Srbijom, našavši o nekima više, o drugima manje podataka), na osnovu dokumenata sačuvanih u arhivima primorskih gradova Dubrovnika, Kotora i Zadra, kao i objavljenih u nekim knjigama^{1 2 4 5 11 12 45} i radovima.^{13 35 46}

Jedan deo rada obuhvata odnose Primorja prema slobodnim državama u zaleđu, a drugi veze područja i gradova Primorja nastale u vreme prodora Turaka i okupacije srednjeg i zapadnog dela Balkanskog poluostrva, bolje reći sa turskom teritorijom. I situacija u Primorju nije bila ista: reč je o odnosima Dubrovnika i Kotora, prvog kao slobodnog grada, drugog u sastavu srpske države, ili o Zadru i Kotoru u vreme mletačke okupacije.

Dubrovčani su se trudili da održavaju dobre susedske odnose i sa slobodnim susedima, i kasnije s turskim vojnim i civilnim rukovodiocima, nudeći saradnju, sem u oblasti trgovine, i u domenu zdravstva, šaljući u slučaju potrebe kao pomoć svoje lekare i snabdevajući ih lekovima.

Ovo održavanje dobrih odnosa su dubrovačke vlasti zamislile kao neophodnu dopunu ekonomsko-trgovačkom poslovanju, a i kao način da se domognu političko-obaveštajnih podataka o susedima, u koje su spadala i saznanja o kretanju opasnih epidemijskih bolesti. Neki proučeni podaci imaju samo karakter kratkih beleženja o onome što se zbivalo, dok drugi imaju svojstvo opširnih pismenih izveštaja lekara koji su boravili u zaleđu ili unutrašnjosti, poslatih u toku boravka, ili pisanih po povratku po završenoj misiji.

Ovako su postupale i iskusne mletačke vlasti u okupiranim oblastima našeg Primorja i njegovim gradovima, imajući slične ili iste ciljeve i potrebe kao i Dubrovčani.

Ova pisma i izveštaji su katkad bili brojni i obilni sadržajem važnim za primaoca, pa su neki koje spominjemo, kao na pr. oni namenjeni mletačkim vlastima, bili od takvog značaja, da su slati u vidu šifrovanih pisama, a kako nisu imali značaj samo za lokalne vlasti i područja, bili su prosleđivani centralnim mletačkim vlastima u Veneciju.

Da odmah kažemo da smo materijal prikupili i ovo pisali bez velikih pretenzija da celovito obuhvatimo sva zdravstvena pitanja (nismo se interesovali za podatke o kretanjima epidemija, o bolnicama, o apotekama, kao i nekim drugim podacima važnim da se kompletira tematika, a koristili smo primarne arhivske i sekundarne izvore iz ograničenog, bolje da kažemo malog broja primorskih gradova), te ostaje budućim proučavaocima da obuhvatnije i produbljenije pristupe ovoj temi.

Podatke koje smo prikupili izložićemo prema redu kako su se oni vremenski javljali, bez obzira na njihovu obilnost, ili značajnost.

* Rad je priređen za naučni skup „Povijest zdravstva u Dalmaciji” povodom „180. obljetnice osnivanja prvog medicinskog studija u Hrvatskoj u Trogiru 1806. god.” održan u Trogiru 12. X 1987. god.

U Historijskom arhivu u Dubrovniku (HAD) postoje pismene odluke o prijemu lekara u državnu službu i o obnovi ugovora; zatim, podaci o tome kome su Dubrovčani slali svoje lekare u zaleđe i unutrašnjost, jer se o tome odlučivalo u forumima vlasti; dalje, pisani podaci su registrovani u vidu zvaničnih zapisa ako su između lekara i bolesnika sklapani ugovori o lečenju vezani za isplatu novčane nagrade lekaru; najzad, postoje tekstovi testamenata pojedinih lekara, zvanično deponovanih radi izvršenja; svi nam oni pružaju podatke, kako o lečenju tako i o kretanju lekara, koji su nam za istraživanja dragoceni (Consilium maius, Consilium minus, Consilium rogatorum, Liber viridis, Diversa notariae, Diversa cancellariae, Testamenta, i sl.).

Fizik Rihard (Riccardus de Salerno) je 26. VI 1304. god. dobio dozvolu da otputuje radi lečenja zahumskog kneza Konstantina Nemanjića (sina kralja Stefana Uroša II Milutina), da za to dobija platu 15 dana, a da platu ne dobije ako se zadrži duže.^{1a}

Ranar Estezanus (Estesanus, medicus plagarum) sklopio je ugovor sa Ničiforom Ranjinom o lečenju Dragoša Bosanca 6. XI 1305. god. Dragoš je imao fistulu kolena, nastalu usled zalamanja strele. Lekar se obavezao da će deo strele iz kolena izvaditi za nagradu od 30 perpera, ali da za trud i lekove ne dobije ništa ako zahvat i lečenje ne uspe. Lekar je, kao garanciju da će mu se za lečenje platiti, dobio zalogu (dve srebrne čaše i četiri zlatna prstena), s tim da je vrati ako bolesnika ne izleči.^{1b 4 5}

Dana 3. VI 1306. god. hirurg Marko (Marcus, cirologus) sklapa ugovor o lečenju sina Miloša Ljubanova sa Korčule, koji boluje od brojnih fistula pod kolonom, da ga izleči za godinu dana. Lekar je dobio zalog u zlatnim predmetima da će mu biti isplaćeno 15 perpera ako dete izleči, a ako ga ne izleči odn. ako se ikada ponovo razboli od iste bolesti, da je dužan da ga leči besplatno.^{1c}

Iste 1306. god. 29. XI Veliko veće daje dozvolu hirurgu Kobelu (Cobell) da otputuje radi lečenja mađarske kraljice. Dozvoljava mu se odsustvo od mesec dana, za koje će vreme biti plaćen od dubrovačkih vlasti.⁴

Magister Viljem (Guilelmus de Varignana) primljen je u službu 12. VII 1323. god., ali Veliko veće već 11. IX 1323. god. donosi odluku da se traži drugi lekar. Njega spominjemo jer je reč o poznatom skolastičkom piscu i profesoru (sinu profesora Medicinskog fakulteta u Bolonji Bartholomeus-a de Varignana), lekaru bana Hrvatske i Bosne Mladena Šubića, koji je napisao i banu posvetio delo „Secreta sublima medicinae“ 1319. god., a potom bio njegov izaslanik u Veneziji 1320. god. (znači obe stvari pre dolaska u Dubrovnik).^{1d 8}

Kralju Stefanu Urošu III Nemanjiću Dečanskom išao je radi lečenja na dva meseca fizik Egidije (Egidius) 29. XI 1324. god. Dečanskom su Dubrovčani ponovo slali lekara u leto 1329. god.^{1e 5 6}

Lekar Antonije (Antonius de Monteflore) došao je iz Dubrovnika 20. X 1333. god. i bio lekar cara Dušana do 1336. god. Sem lekarskim bavio se i trgovačkim poslovima saradujući sa protovestijarom Nikolom Bućom. Od apotekara Paulučija (Paulucium, speciarius) kupovao je iz Dubrovnika lekove. Dubrovački apotekar Zanin dolazio je takođe Dušanu, da pomogne u lečenju kada je ovaj bio teško bolestan u Prištini 1339. god. Antonije je u Prizrenu uživao veliki ugled i počasti, a stekao je i znatan imetak. Umro je u Dubrovniku ubrzo po povratku iz Srbije i ostavio testament napisan 22. I 1337. god. Kao bogat čovek on je na pr. zaveštao da se crkvi sv. Margarite načini putir od 15 uncija srebra, a rodnom mestu Montefloreu je ostavio 300 libara srebra za podizanje skloništa za nemoćne odn. bolnice (pro incipiendo unum hospitalle). Zabeleženo je da je jedan sanduk knjiga (verovatno medicinskih) bio ostavio u Srbiji.^{1 7 8 9 11}

Da spomenemo da se zna da je Dušanov lekar bio i Milić Prizrenac (Milicinus de Praeserin, homo domini imperatoris), koji se spominje u dokumentima HAD 1349. god.^{1 7 8 11}

Navešćemo nekoliko podataka iz tog vremeena iz Istorijskog arhiva u Kotoru (IAK), koji su istraživali R. Kovijanić i I. Stijepčević, i R. Katić.^{12 13} Kotor je u sastavu srpske države od 1186. do 1371. god. i bio je glavna pomorska luka Srbije. Od 1378. do 1381. god. bio je kratko vreme pod mletačkom vlašću, od 1382. do 1420. god. pripadao je Stefanu Tvrtku I, kralju Bosne i Srbije, a potom ponovo okupiran od Mlečana.

Najstariji dokument u IAK u kome se spominje lekar je iz 1326. god. Spominje se lekar Filip (Philippus de Firmo, medicus plagarum), čija je ćerka bila udata za kamenoresca po svoj prilici saradnika Vite Čuče koji je gradió Dečane.^{12 13 14}

God. 1332. se spominje hirurg Marin Baranin (Marino de Antibario, medicus cirusico) u jednom ugovoru koji je on sklopio sa štamparom Jerolimom Zagurevićem.^{12 13}

Na osnovu Katićevih istraživanja u IAK poznati su nam neki fizici i hirurzi Kotora i iz vremena mletačke okupacije, ali kako nisu navedeni podaci o njihovim putovanjima u zaleđe, što nas interesuje, mi se na ovim podacima nećemo zadržavati. I u vreme dok je Kotor bio srpski, i kasnije, sigurno je da su lekari odlazili i lečili bolesnike i van Kotora, a u mletačkom periodu su svakako istovremeno izveštavali i o epidemijskim situacijama.¹³

Kao jedan od podataka važnih i za Primorje i za zaleđe je onaj o uvođenju karantinskih mera u Dubrovniku, koje su primenjivane na sve one koji su dolazili iz krajeva u kojima su vladale zaraze bolesti, posebno kuga, ili iz krajeva za koje se sumnjalo da u njima ima epidemija. Karantinske mere su primenjivane za brodove (roba, posada, putnici), ali su epidemije ulazile u grad i sa kopna sa turskih teritorija, karavanima koji su donosili robu. Senat i Veliko veće su 27. VII 1377. god. doneli odluku koja se odnosila na sve putnike, i domaće i strance, prema kojoj oni nisu smeli stupiti na tlo grada pre nego što izdrže karantin u trajanju od mesec dana (ustvari, reč je bila o trentinu, o merama koje su trajale 30 dana, a ne karantinu, čiji je termin vezan za trajanje od 40 dana). Karantin se izdržavao na određenim mestima, u Cavtatu i na ostrvima pred njim Mrkanu, Bobari i Supetru. Istog dana je donesena odluka da zatvorene u karantinu ne sme niko posećivati, a da i prekršioći ove naredbe mora da ostanu mesec dana u karantinu i da plate kaznu od 50 perpera.^{1 2 3 11 12} Mere koje su tada uvedene su kasnije usavršavane, pa su za to bile izgrađene zgrade — lazareti za izdržavanje karantina (prvo u spomenutim mestima, zatim na Dančama, na ostrvu Lokrumu, pa na Pločama). Ove veoma značajne za to vreme epidemiološke mere imale su za cilj zdravstvenu zaštitu građana i ljudi u našim krajevima, ali su istovremeno uticale na uvođenje ovakvih ili sličnih protivuepidemijskih mera i u drugim gradovima i državama.³

U HAD postoji podatak da Veće umoljenih 9. IV 1381. god. donosi odluku da se hirurgu Ivanu Trogirinu (Johannes de Tragurio, cerusicus), pošto je putovao u Zetu radi lečenja Balše II Balšića, isplati za troškove i kao plata još 20 perpera, pored 10 već dobijenih. Postoji i beleška da je Veliko veće 12. V 1385. god. ponovo odlučilo da pošalje jednog fizika gospodinu Balši, koji je te godine umro.^{14 11 11 12}

Među ugovorima o lečenju, registrovan je ugovor sklopljen između Stojislava Popovića (stočara, po svoj prilici iz Hercegovine) i operatora kila (chilloresa; herniotomus) Oberka 29. I 1382. god. Bolesnik će Oberku platiti za operaciju 60 perpera. Ako bi on od operacije umro „neka nije slobodno nijednom od njegovih rodaka (sinova ili braće) učiniti što našao operatoru“.^{1 4 5}

Fizik Kristofan (Christophanus de Benevento) dobio je 29. X 1388. god. dozvolu od Velikog veća da može otputovati i lečiti gospodara Drača Đurđa Tapiju, s tim što za to vreme neće dobijati platu.¹⁵

Dubrovčani su slali lekare vojvodi Vlatku Vukoviću Kosači (komandantu vojske kralja Stefana Tvrtka I u boju na Kosovu polju 1389. god.) 1392., kralju Stefanu Dabiši (sinu kralja Tvrtka I) 1395., i iste god. knezu Pavlu Radenoviću (vlastelinu u Župi Vrm).^{4 5}

Zabeležen je podatak u vezi molbe kneginje Milice (žene na Kosovu polju poginulog kneza Lazara Hrebeljanovića) i njenog sina Stevana Lazarevića da im se pošalje lekar, da im je 12. VIII 1397. god. odgovoreno da su bili sazvani dubrovački lekari i zamoljeni da krenu na put, ali da su oni to odbili, pravdajući se starošću, koja im ne dozvoljava da putuju, jer se i po gradu teško kreću.¹⁰

God. 1403. Dubrovčani su poslali fizika Jakova (Jakobus de Salgeriis) u Zetu Đurđu Stracimiroviću Balšiću, a zatim do 1420. još tri puta, tada po svoj prilici Balši III Balšiću.⁴

Hirurg Ivan (Johannes de Papia) dao je 24. II 1406. god. stručno mišljenje pred sudom u Dubrovniku, u smislu lekarskog veštačenja, o ranjenom Ostoji Bosancu, da je zadobio povredu glave sa prelomom kostiju lobanje, zbog čega leži nepomičan, pod smrtnom opasnošću.^{4 5}

God. 1407. 14. X poslat je radi lečenja lekar Danijel (Daniele de Verona) đespotu Stevanu Lazareviću plaćen 80 dukata.¹⁵

Zabeleženo je da je 31. V 1412. god. bio poslan lekar Bartol (Bartholus de Plombino) da leči bosansku kraljicu (ime joj nije zapisano).⁵

Dubrovčani su se 27. XI 1413. god. izvinjavali mađarskom kralju Žigmundu što ne mogu da mu pošalju lekara Bartola, koji je odbio da putuje, obrazlažući to da je slab a vreme rdavo.⁴

Hirurg Petar (Petrus de Parsagnano) je 18. VI 1414. god. primio od Milobrada Stančića 10 dukata za lečenja apscesa na desnom kuku. Lečio ga je tako što je stavljao masti i emplastre, a dve rane je ostavio otvorene radi drenaže (pro evacuanda et bene curanda materia).¹¹

Hirurg Samuel (Samuel Ebreus) je bio očni lekar. On se 4. VII 1414. god. obavezao da leči slepog Pripka Kaličevića, da mu izleči oba oka, ili bar jedno. Za lečenje će mu se platiti 10 dukata ako ga izleči, a u protivnom slučaju lekar neće tražiti ništa. Na dan 3. VII iste god. pogodio se da detetu Marinu Bući iz Kotora operiše kataraktu oba oka (možda juvenilnu?), obećavši da će za 10—15 dana sasvim lepo moći da gleda. Kada dete potpuno ozdravi, lekar će dobiti 20 dukata, koji se nalaze deponovani kod fizika Jakova, za lečenje oba oka, a ako izleči samo jedno oko, dobiće 15 dukata, i to ako neizlečeno oko ne bude u gorem stanju nego pre operacije. Ako operacija ne uspe, lekaru se neće ništa platiti.¹⁴

Fizik Toma (Thomasus sin lekara Johannes-a de Papija) je maja 1426. god. bio poslan u Lješ da leči vlastelina Ivana Kastriotića.¹¹

Iste 1426. god. lečena je u Stonu, a potom u Dubrovniku, žena vojvode zahumskog Pavla Radivojevića.¹⁶

Vojvodi Sandalju Hraniću Kosači (zetu kneza Lazara) slali su lekara 1408. i 1425. god. (išao je hirurrg Ivan (Johannes de Padua). God. 1430. šalju mu preko svog poslanika Benedikta Gundulića mišljenje lekarskog kolegijuma, koji je bio sazvan u Dubrovniku povodom povratka vojvodine bolesti „u slabini“, da je po svoj prilici uzrok kamen u bubregu, te mu preporučuju dijetu (da ne jede mlečna, ljuta i slana jela, ribu i povrće, i da pije belo a ne crno vino). God. 1433. poslali su mu lekara Jakova (Jacobus de Ferrara).^{4 5}

Vlastela Zlatonosići u Spreči su se tri puta obraćali Dubrovčanima da im pošalju lekara. 2. II 1435. god. odgovoreno im je da su saglasni i dopuštaju da lekar ide i ostane dva meseca, da će mu oni davati platu, a da se Zlatonosići preko svojih dubrovačkih prijatelja o putovanju dogovore s lekarom.^{4 5}

Dubrovčani su svoje lekare slali ženi kralja Stefana Ostoje 1412., kralju Stefanu Tvrtku II, a porodici hercega Šćepana Vukčića Kosače devet puta od 1443—1461. god. da leče njegovu majku Katarinu, zatim Jelenu — udovu vojvode Sandalja Hranića (ćerku kneza Lazara), hercegovu sestru Teodoru (ženu vojvode Radoslava Pavlovića i Vladislava Hercegovića), hercegovu svastiku (ženu vojvode Petra Vojsalića) i sina mu Vladislava.^{4 5 13}

21. V 1437. god. uzet je u službu doktor medicine Jakob (Jacobus de Messina) u jeku kužne epidemije. On je tada bio kupio neke lekove s namerom da ih ponese sobom u Srbiju, gde je nameravao da ide. U Dubrovniku je ostavio testament pred polazak 11. XI 1437. god. Poginuo je negde u Srbiji u jesen 1439. god.¹²

Lekara iz Dubrovnika je tražio i bosanski kralj Stjepan Tomašević, pa mu je poslat 17. I 1456. god. hirurrg Bartol (Bartholomeus) na dva meseca. Boravak mu je produžavan još dva puta, jednom na mesec dana, a jednom na još 15 dana.^{4 5}

God. 1463. 18. XII dubrovački Senat je odlučio da se hirurrg Ivan (Johannus) uputi kralju Matiji Korvinu na bojno polje da leči ranjenike, na njegovo traženje.⁴

Iz dokumenata HAD saznajemo da se veština lečenja učila i u Dubrovniku, kao zanat, kod fizika, hirurga i berbera-hirurga. Sin hercega Šćepana Vukčića, Vlatko Hercegović, slao je tako u Dubrovnik Radoja Miočevića 1464. god. da uči berbersko-hirurški zanat i lečenje, a takav zanat (artium berberiorum et cyrurgie) je učio 1505—1506. god. i Pavle Đurašinović iz Prištine kod dubrovačkog berberina-hirurga Frana Radosaljića.^{5 13}

Najbrojniji sačuvani podaci su o lečenju i lekarima koji su iz Primorja odlazili u Bosnu i Hercegovinu, najčešće turskim vojnim i civilnim rukovodiocima.

U HAD su sačuvani podaci da su dubrovačke vlasti 1467. god. na traženje Gazi Isa-bega Isakovića, jednog od prvih sultanovih namesnika u Bosni, uzastupno slali tri svoja lekara, prvo 4. V Italijana fizika Jeremiju (Hieronymus de Utino)¹¹, zatim u septembru Grka Emanuela (Emanuel Marulla)¹⁷, pa u decembru Andriju¹⁸,

po svoj prilici Dubrovčanina. Lečen je tada i Mehmed Čelebija, sin hercegovačkog sandžak-bega Dauta, koji u jednom pismu Dubrovčanima na našem jeziku¹⁹ hvali „Andriju vrača“ koji je iako mlad „stare i mudre pameti“.^{14 5}

Oko 1475. god. Laurentije iz Hrvatske (Laurentius de Croatia) je lečio kile stavljanjem trava u vidu emplatera i dajući napitke, „bez gvožđa (verovatno ne upotrebljavajući instrumente) i rezanja“.^{10j}

God. 1493. i 1494. Dubrovčani su slali svog lekara Antonija (Antonio de Faventino) u Hercegovinu Sulejman-paši, a 1501. hercegovačkom sandžak-begu Mehmedu Obrenoviću.^{4 5}

Sandžak-begu Mehmedu Isakoviću, bolesnom u Herceg-Novom 1508. god. koji ih je molio da mu pošalju lekara, nisu to učinili, jer nijedan nije hteo da ide.⁴

14. III 1510. god. bio je primljen u službu hirurrg Anton iz Španije (Antonius Hispanus) iz čije se molbe može videti da je prethodno već boraveći u Dubrovniku pokazao veliko iskustvo lečeći „kako francusku bolest, tako i stare rane, fistule, kankre, skrofule, bolest kamena i mnoge druge različite bolesti“, „sve neizlečive hirurške slučajeve takvom veštinom kako možda mnogo godina nije radio nijedan drugi hirurrg, a za sveže rane nudim da ću ih odlično lečiti na koji bilo način. Nudim se još da ću trepanisati, kosti vaditi, rane zašivati i vršiti sve ostalo lečenje i rad koji se odnosi na hirurgiju i na moju veštinu, što je meni veoma lako“. Spreman je da leči bolesnike i u gradu i van njega, pa i Turke i druge strance, a za vreme epidemija kuge neće napuštati grad i lečiće obolele. Ovo je dokumenat koji nam pruža uvid i neka patološka stanja i bolesti koja su tadašnji lekari lečili u Dubrovniku.¹⁰ Ostao je u službi najmanje 5 godina.

God. 1513. tražio je lekara vrhbosanski sandžak-beg Januz, pa su mu Dubrovčani poslali istog hirurga Antonija (Antonius Hispanus). God. 1564. poslali su hirurga hercegovačkom sandžak-begu da ga leči od bolesti očiju, a 1579. god. je jedan lekar išao da mu leči ćerku (ime bega nije zabeleženo).^{4 5}

Hirurg Jovan Mednić (Johannes Mednich), čiji su preci i otac rođeni u Dubrovniku, a živi u Kotoru, bio je primljen u službu 3. XII 1526. god. On u molbi nudi i obavezuje se da će sa najvećom ljubavlju i milosrdjem izlagati sebe svim opasnostima pri lečenju, da će kužne bolesnike lečiti puštanjem krvi, rezanjem žlezda, primenjujući potrebne lekove. U drugoj molbi 19. XII 1527. navodi da ne lešti samo od kuge, nego da je mnogo veštiji u hirurgiji, koju je vežbao još u mladosti u Veneciji i Kotoru, da ume trepanisati, rane vidati, kostolome i iščašenja nameštati, zagnojenja, rane i svaku drugu hiruršku bolest lečiti. Tada je primljen u službu.¹⁹

Dubrovačanin Lujo Đurašević (Aloisius Giurassevich) učio je medicinu u Bolonji, gde je oputovao 8. II 1544. god., a i u Nemačkoj. Po povratku, pošto je pričao o Luterovom protestantizmu, bio je zbog toga osumnjičen i stavljen pod istragu. Krajem 1547. i 1548. god. bio je izaslanik Dubrovnika na dvoru cara Karla V. Potom je bio profesor medicine u Bolonji gde je i umro 1565. god.¹²

God. 1557—1558. radio je u Dubrovniku lekar Portugalac João Rodriguez, poznat pod imenom Amatus Lusitanus. Podataka o njemu, posebno onih o načinu njegovog lečenja i bolesnicima, ima mnogo sačuvanih, pa je za obradu njegovog delovanja kao lekara, posebno medicinskog pisca, potrebno mnogo prostora, te se na njemu nećemo zadržavati. O njemu je i u inostranstvu i u nas napisano dosta studija, od kojih navodimo objavljene od R. Jeremića i J. Tadića¹¹ (1939) i L. Glesingera (1940).¹⁴ U njegovim spisima ima dosta podataka o lečenju u našim krajevima, pa je potrebno to posebno obraditi.

Đuro Išan (Georgius Spanus) je došao iz Albanije kao dete u Dubrovnik zajedno s porodicom. Senat mu je dodelio stipendiju i poslao ga da studira medicinu 1560. god. u Pariz. Po završetku studija vratio se i bio lekar u Dubrovniku. Napisao je raspravu „Kako treba da se leče oni koji se rađaju u zemlji dubrovačkoj“, koja je propala u zemljotresu 1667. god.¹⁴

Oko 1588. god. lekar Gaudencije iz Francuske (Gaudenzio Mureto), koji je bio lekar u Dubrovniku 3 godine, a odlično poznao teologiju, kad je bio odlučio da pređe u islamsku veru, bio je zatvoren i saslušan, pa kao zatvorenik poslat papi u Rim.¹⁹

Poznato je iz spisa da su visoki predstavnici katoličke crkve u Dubrovniku nekoliko puta pravili pitanje zašto se u službu uzimaju lekari Jevreji, smatrajući da oni ne mogu lečiti hrišćane. Vlasti Dubrovnika su bile protivu ovakvog stava, pa su se obraćali Rimu da im pomogne da hirurzi Samuel (Samuel Abeatar) i Jakob

(Jakobo Riscarolo) ostanu u službi. Prvog su hvalili i kao čoveka i kao lekara, a za njega su četiri dubrovačka lekara izdala uverenje 13. III 1597. god. da je „ukrašen svim vrlinama i velikim znanjem, da je savršen lekar, skroman, upućen u filozofiju i pun pažnje prema hrišćanskoj veri”. Spor je bio tada izglađen.¹⁰

Inače, Dubrovčani su budno pazili na kretanje epidemija u susedstvu, pa su na pr. u Herceg-Novom imali svoje stalne izveštače. N. Nedeljković je u HAD našla veliki broj izveštaja kao dela redovne prepiske, koju su održavala od 1593. do 1698. god. tri člana porodice Kuvelja, otac Mato, sin Miho i unuk Niko. Na osnovu odluka Veća umoljenih (Senata) oni su za ovo dobijali 10 dukata četvoromesečno. Oni su izveštaje slali iz Herceg-Novog kao turske teritorije, ali i posle njegovog pada pod mletačku vlast 1687. god.¹¹

Iz istog arhiva saznajemo da je lekar Toma Budislavić, koji je medicinu učio u Bolonji, odlazio 1599. god. u Bosnu u Banja Luku da leči tadašnjeg sultanovog namesnika Ferhat-pašu Sokolovića. Od 1596. do 1598. god. boravio je u Bosni i Hercegovini više puta, bio lekar banjalučkog deftedara i hercegovačkog sandžak-bega, i dubrovački diplomatski predstavnik kod bosanskog paše. Po završetku studija bio je jedno vreme u Rimu, a zatim otišao u Istanbul gde je uspešno lečio sultana Murata III od astme, te u znak zahvalnosti dobio u arpaluk knežiju Bobane u Hercegovini. Svoj ugled kod Turaka Budislavić je koristio da pomogne hrišćanima u Bosni i Hercegovini. Iz Istanbula je otišao u Poljsku i upoznao se s kraljem Stefanom Batorijem i krakovskim biskupom Petrom Miškovskim (možda ih je i lečio), te bio imenovan kanonikom Krakova i poljskim plemićem. I kao lekar i kao diplomata Budislavić je dobro služio dubrovačke vlasti, pa je izabran 1606. god. od dubrovačkog Senata za biskupa Trebinjsko-mrkanske biskupije što je potvrđeno u Rimu.^{4 5 19 20 21}

Na dan 29. X 1604. god. dubrovački Senat je većao o odašiljanju jednog berberina-lekara austrijskom vojvodi Ferdinandu.⁴

Kad pišemo o Dubrovniku i njegovim lekarima, možemo da spomenemo da se iz dokumenata u HAD mogu zapaziti i tri fatalna završetka rada lekara.

24. V 1495. god. dubrovačka vlada moli svog tada nadležnog nadbiskupa u Rimu da papa dozvoli rad lekaru Jevrejnu Mojsiju (Moses de Barulo), dajući povoljna obaveštenja o njegovom radu, koji je već započeo. U međuvremenu neki Jevreji, pa i Mojsije, bili su optuženi zbog tobožnjeg ritualnog umorstva avgusta 1502. god. Osuđen je bio na smrt i potajno noću zadavljen u tamnici kneževa dvora.²²

12. IV 1616. god. primljen je u službu fizikus Franjo (Franciscus Grassus). Nekoliko puta su o njegovom radu i životu raspravljale dubrovačke vlasti i zatvarale ga. 4. VII 1631. god. ponovo je zatvoren i mučen u tamnici. Potom je odlukom Senata prognan iz Dubrovnika, s tim da dalje živi u Beogradu, a da nađe jemce koji će Republici isplatiti 3 000 dukata ako Beograd napusti. Na njegovu molbu dozvoljeno mu je 7. IV 1632. god. da može napustiti Beograd. Obreo se potom u Istanbulu gde je umro po svoj prilici od kuge 28. IX, o čemu izveštava dubrovački poslanik u Istanbulu, dodajući da u zaostavštini nisu nađeni dokumenti koji bi mogli da interesuju dubrovačke vlasti.²³

Fizik Gaspar (Gaspar Crivellari) bio je zaposlen kao lekar pre 1675. god. 10. IV 1675. god. bio je optužen da je lažno obavestio mletačke vlasti u Dalmaciji da u Dubrovniku vlada kuga, zbog čega su apeninske države i Venecija obustavili uvoz robe iz Dubrovnika. Na osnovu njegovih iskaza proglašen je krivim i sutradan osuđen na smrt davljenjem, s tim da se pred pogubljenje stavi na muke.²⁴

God. 1706. zamolio je Dubrovčane bosanski paša da mu pošalju radi lečenja jednog lekara. Dubrovčani tada, iz nama nepoznatih razloga, nisu poslali svog lekara fizika, već berberina Marka Ferija (Marco Feri), koji je bio poznat kao vešt u lečenju.²⁴

God. 1716. bio je kod bosanskog paše dubrovački fizik dr Ivan Sajsensmit (Johannes Seisensmith). Otac dr Stefan mu je takođe bio lekar i praktičirao je u Kelnu, a zatim se preselio i radio kao lekar u Splitu. Tu je i umro 1663. god. Sin Ivan mu je završio medicinu i bio takođe jedno vreme lekar u Splitu, ali je 1706. god. prešao sa službom u Dubrovnik. U HAD ima podataka da je bio u Dubrovniku još 1717. god. Odlazio je radi lečenja iz Dubrovnika i u Crnu Goru, a po svoj prilici i u zaleđe Dubrovnika. Bio je od mletačkih vlasti osuđen na progonstvo, a imanje mu je zaplenjeno, iz nama nepoznatih razloga. Umro je u Splitu 19. XII 1718. god.^{23 24}

Petar Bjanki (Petrus Bianchi) se rodio u Dubrovniku 9. III 1699. god. Majka mu je bila iz Slanog, a otac iz Furlandije, kamenorezac. Gimnaziju je završio u

Dubrovniku, a medicinu je učio u Napulju, Veneciji, Padovi (kod A. Vallisnieri-ja), Bolonji i Firenci. U državnu službu u Dubrovniku je primljen 12. IV 1726. god. Dr Bjanki je boravio 14. V 1728. god. kod Turaka, lečeći nekog uglednog Turčina, odsustvujući iz Dubrovnika dva meseca, i za to vreme primajući platu od dubrovačkih vlasti, što bi govorilo da su ga one poslale. Bio je potom delegiran da u Beču bude otpravnik poslova poslanika. Bio je i dvorski lekar, a carica Marija Terezija mu je dodelila titulu dvorskog savetnika. Učinio je velike usluge Dubrovniku svojim izveštavanjima. Umro je u Beču 7. I 1747. god.^{25 26}

U Historijskom arhivu u Zadru (HAZd) sačuvani su obilni podaci o dr Dominiku Kasteliju (Dominicus Castelli) i njegovom radu u Zadru i primorskom zaleđu.²⁷⁻³³ Njegov rad i život je detaljno proučio M. Grmek.³⁵

Rođen je na grčkom ostrvu Hiosu. Kad su Turci osvojili ostrvo, napustio ga je, prešavši u službu mletačke mornarice. Od 1695. do 1708. god. bio je fizik u Modonu, glavnoj mletačkoj bazi u Moreji. Tu je bio prijatelj i lični lekar mletačkih funkcionera. Kastelije prijatelj i pacijent Alvise Mocenigo, generalni providur mora, postavio ga je 1708. god. za glavnog lekara mletačke vojne mornarice. Tu se on istakao kao dobar organizator sanitetske vojne službe u pomorskim bitkama 1715. god.^{29 33}

Kada je Mocenigo 1717. god. bio postavljen za generalnog providura Dalmacije u Zadru, doveo je i Kastelija i postavio ga za glavnog lekara Dalmacije. On se i na tom poslu istakao dobro sprovodeći epidemiološku zaštitu, organizujući zdravstvenu službu i poboljšavajući snabdevanje lekovima.

Ugled Kastelija se preneo i na zaleđe Primorja, u Bosnu i Hercegovinu, pa su turski dostojanstvenici počeli od njega da traže lekarske usluge. Ovome je doprinela i činjenica da je Kasteli dobro govorio turski jezik, naučivši ga još u detinjstvu na Hiosu.

God. 1719. je uspešno lečio turskog pograničnog komesara u Livnu Hadži Mehmeda i s njim se sprijateljio.

Sprijateljio se i sa sultanovim namesnikom u Hercegovini Abu Bećir-pašom. U pismu upućenom Kasteliju 4. VI 1719. god. on mu u naslovu laskavo piše „Al signor Protomedico Dottor Domenico Castelli, Platone di essenza, Aristotele di sapienza, Socrate di condotta, Aristide del secolo, Beheram di massima, Ippocrate del nostre tempo, sincero mio amico...”, i zove ga u Mostar na svoju svadbu. Providur Mocenigo je Kasteliju odobrio putovanje, ali mu je dao naređenje da se pomno raspita o zdravstvenim i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini.

Sultanov namesnik u Bosni deftedar Emin Osman-paša moli providura 25. VIII 1719. god. da mu pošalje svog iskusnog lekara s lekovima u Čupriju, što providur prihvata i šalje Kastelija paši, dajući mu nalog da istovremeno ispita vojnu i pograničnu situaciju. Septembra iste god. Osman-paša se pismom zahvaljuje providuru što mu je poslao Kastelija, koji je odličan lekar, ali i čovek s kojim je raspravljao filozofska pitanja, pri čemu se pokazao sposobnim za naučne razgovore na visini Platona. Kasteli se tada sprijateljio u Čupriji i sa divan-efendijom Ibrahimom (šefom pašine kancelarije), svojim pacijentom, od koga je dobio važne političke informacije, pa čak i prepise korespondencije između paše i Porte o političkom stanju na Balkanskom poluostrvu. Obavestio se o zdravstvenim prilikama u Turskom carstvu, i da u Bosni i turskim pokrajinama koje se graniče s mletačkom teritorijom nema zaraznih bolesti.^{29 35}

Kasteli ponovo odlazi Osman-paši 1720. god. ovog puta u Travnik, radi lekarskih usluga, ali tom prilikom njegove informacije Mocenigo dostavlja zbog velikog značaja mletačkom Senatu, ističući značajno delovanje i zasluge Kastelija za mletačku državu.

Veze Kastelija s bosanskim funkcionerima se nastavljaju, pa spomenutom dvan-efendiji Ibrahimu u Travniku šalje lekove, Hadži Mehmedu u Livnu koji ima teškoće pri mokrenju šalje diuretike, a i drugim Bosancima preko pisama daje lekarske savete, posebno za lečenje kožnih bolesti od kojih su mnogi bolovali, a šalje i lekove protivu zatvora, razne masti, elektuarije, a nabavlja im i naočare.^{29 35}

God. 1720. je u Bosnu došao novi sultanov namesnik Topal Osman-paša i te iste godine moli da Kasteli dođe u Travnik da ga leči. Kasteli putuje 28. IX iste god., a sprijateljivši se s pašom marta 1721. ponovo, s tim što je ostao u Travniku do kraja maja, obilazeći i Sarajevo i druga mesta u Bosni. On u tom vremenskom razdoblju šalje Mocenigu veliki broj poverljivih izveštaja o zdravstvenim ali i o po-

litičkim prilikama, znatan broj pisan šifrovanim pismima, čiji je ključ nama poznat. U njima se vidi da je Kasteli uspeo, zadobivši poverenje Turaka, da deluje protivu Dubrovačke Republike i njenih trgovačkih interesa. Osman-paša je bio toliko zadovoljan Kastelijem da je Mocenigo predložio da za svog lekara uzme Kastelijevo brata, takođe lekara, a da Kasteliju dozvoli da pređe u tursku službu.^{29 35 36}

Te 1721. god. Mocenigo odlazi na novu dužnost, za providura biva postavljen Marcantonio Diedo, a na mesto Osman-paše dolazi Muhsin-zade Abdulah-paša. Osman-paša postaje beglerbeg Rumelije i već 28. V 1722. god. zove iz Niša Kastelija da ga leči, jer se teško razboleo, javljajući da će radi lečenja doći u Travnik i moleći Kastelija da ponese lekove. Kako zbog bolesnika u Zadru Kasteli nije mogao da putuje tada, paša piše ponovo, moleći da Kasteli dođe u Niš, što Kasteli i čini septembra 1722. god.^{30 35}

I Abdulah-paša, koji je čuo za dobrog lekara Kastelija, moli 26. IV 1724. god. da mu dođe sa sredstvima za čišćenje i drugim lekovima. Novi providur Nicolo Erizzo, koji je nastojao da omete ferman Porte koji je Dubrovniku davao trgovačke privilegije, želeo je da obezbedi da se trgovina ne razvija preko Dubrovnika, već preko Kaštel-Novog, pa Kastelija šalje Abdulah-paši u Travnik s poverljivim nalogima za delovanje u tom smislu. Kasteli javlja da u Bosni i Hercegovini nema nikakvih epidemija, ali kako se paša teško razboleo, ostao je u Travniku sve do oktobra 1724. god.^{31 35}

Zbog pograničnih sukoba na mletačko-turskoj granici Kasteli putuje u Bosnu 1725. i 1726. god. da uz lečenje postigne i smirenje granične situacije, igrajući i tada značajnu diplomatsku i obaveštajnu ulogu.

Prijatelj Kastelija Osman-paša se vraća ponovo u Bosnu u Travnik 1727. god. kao sultanov namesnik, i teško se razboljeva, te Kasteli hitno po zimi putuje novembra te god. u Travnik, gde ostaje sve do marta 1728. god. On leči pašu, ali deluje efikasno da se trgovina iz primorskog zaleđa upravi prema Splitu, Kaštel-Novom i Makarskoj, i dolinom Neretve prema Metkoviću, umesto preko Dubrovnika. On ubeđuje Turke i trgovce da su mletački lazareti pogodniji i bolji za trgovinu od dubrovačkih, i u tim svojim nastojanjima uspeva, nanoseći Dubrovčanima veliku materijalnu štetu u trgovini.

Na molbu Kastelija mletački Senat mu, s obzirom na usluge učinjene državi, pošto mu je propala kuća na Hiosu, ima veliku porodicu, i ostario je, 9. IV 1729. god. dodeljuje materijalnu nagradu. On se tada povlači iz službe u penziju.^{32 35}

Providur Sebastiano Vendramino piše 26. III 1731. god. Kasteliju da ga novi sultanov namesnik u Bosni Serke Osman-paša moli da dođe da ga leči. Iako je Kasteli u penziji, Vendramino ga moli da ide paši u Bosnu, i da tom prilikom izvidi zdravstvene i političke prilike. Zbog epidemije u Sarajevu i Jajcu bila je prekinuta trgovina preko Splita, pa providur moli Kastelija da učini potrebno da se trgovački odnosi nastave što pre.^{33 35}

Međutim, i pored pašinog poziva i providurove želje i molbe, Kasteli nije otputovao za Bosnu. Da li su u pitanju bile njegove podmakle godine, ili se on pribojavao da putuje, verujući da u turskim krajevima vlada kuga, i da i on može oboleti i umreti, nije nam sada moguće utvrditi.

Tada stiže iz Istanbula od Porte službeni poziv da Kasteli dođe radi lečenja velikog vezira Osman-paše, nekadašnjeg sultanovog namesnika u Bosni i Kastelijevo prijatelja. Veće umoljenih i sam dužd mu iz Venecije naređuje da otputuje. Mletačke vlasti su se nadale da će vešti Kasteli moći tom prilikom posvršavati i važne državne zadatke. Kasteli se pripremao za put, ali su tehnički razlozi, njegova starost i loše zdravstveno stanje odlagali polazak, pa je bilo odlučeno da putuje brodom umesto kopnenim putevima. Međutim, maja 1732. god. stiže iz Istanbula obaveštenje da je veliki vezir Osman-paša smenjen i da nije više potrebno da Kasteli putuje tamo.^{33 35}

Da spomenemo da je u to vreme u Istanbulu bilo malo lekara i da oni koji su tamo praktikovali nisu uživali veliko poverenje bolesnika. Interesantno je da su Turci cenili mletačke i dubrovačke lekare koji su studirali u poznatim medicinskim školama u Salernu, Padovi, Bolonji, i dr. Stoga nije čudo da su zvali Kastelija, kao i neke druge lekare, za potrebe sultanovog dvora. Interesantan je podatak da je mletački dragoman Frančesko Medun (Francesco Medun) pisao iz Travnika 24. VII 1762. god. da paša traži pismo za providura u Kninu da dozvoli Vasi Babiću, narodnom lekaru iz Drniša, koji s uspehom leči očne bolesti, da dođe u Travnik: „... Paša bi hteo da ga pošalje sultanu u Istanbul radi lečenja njegove žene koja

ima bolesne oči. Čudesa je pričao o tom čoveku neki dubrovački hirurrg koji Babića poznaje...“^{27 35} Grmek pretpostavlja da je reč o iskusnom narodnom lekaru empiriku, reklinatoru katarakti.³⁵

Dr Horacije Pineli (Orazio Pinelli) biva postavljen na mesto penzionisanog Kastelija za glavnog lekara Dalmacije. On zajedno sa gradskim fizikom Zadra dr Danijelijem (Giacomo Danielli) januara 1731. god. obaveštavaju providura Vendramina o epidemiološkom stanju u Bosni i pograničnim predelima. Iako u penziji, Kasteli takođe podnosi 20. I 1731. god.³⁷ svoj epidemiološki izveštaj. On izveštava da u Bosni već dve godine hara kuga, da je ona zahvatila celo područje pod Turcima, ali i granična dalmatinska sela. Izveštaj piše na latinskom jeziku učenim stilom, opisujući simptome obolelih, kao i terapiju koju je primenjivao: kardijake, aleksifarmake, dijaforetike, dijetu bez mesa. Smatra da je reč o bolesti sličnoj onoj koju je opisao Galen da je bila zahvatila rimsku vojsku kod Seleukije.^{35 37} Grmek misli da je u Bosni vladao pegavac, a ne kuga, s obzirom da su mnogi oboleli ozdravljali.³⁵

*Illustrazione, ae Excellentissime Domine,
Domine Labrone ber' Zolande,*

*Excellentis consuej ror uniuersam Boning, turcia, Provincia
nobis civitatem ab hinc annis antea debeatantibus, ae his classis
manibus ad aliquos huius nobis Dalmaticis ditioribus uisus, ae cu
turcia obrepantibus, ortum, auras, hagnorim, et qua ubimur, cu
vanda methodum, ea, que per est Excellentie tue Illustratione,
nubibus, humilitatis, obediencia breuiter describimus, in
memoriam reuocare accerrime illius scribis historiam, que Galeni
temporibus Babilone in templo Apollinis i capsule aurea a
milibus, xergraba efflante uenefica auro dabantur adimebat*

Slika br. 1. Početak izveštaja dr D. Kastelija o epidemiji kuge u Bosni pisanog 20. I 1732. god. Historijski arhiv, Zadar, 1731, Spisi mletačkih dragomana Libro 14, 59-60a.^{28 37}

God. 1731. je u Bosni zabeležen veliki pomor, o kome fra Nikola Lašvanin u svom letopisu piše: „1731. U Fojnici poče kuga, i parvo čeljade umri na 19. studenoga, karstiansko u varošu, a parvo toga na godinu počela je moriti u Sarajevu, i u Jajcu, a kad nasto godište 1732. otrova se sva Bosna, za upisati koliko gdi pomri hotilo bi se mlogo karte i vrimenta“.^{35 38 39} Ovi se podaci podudaraju s Kastelijevim.

Februara 1731. god. se iz epidemioloških razloga prekida saobraćaj između Bosne i Dalmacije, ali se epidemija kuge širi i zahvata i okolinu Splita, pa i sam grad. Umire tada preko 300 stanovnika u gradu, a u okolini oko 1 000 ljudi.

U Zadru je tada vladala takođe neka bolest, za koju Danijeli smatra da nije kuga. Kasteli, međutim, izjavljuje da je i ovde reč o kugi, i o tome izveštava vlast u Veneciji, koja postavlja odmah za vanrednog providura zdravlja plemića Simona Kontarinija, a ovaj naređuje da se postave vojne straže na granici prema Turskoj i ne dozvoli nikakav saobraćaj bez posebne dozvole. Mere su bile stroge, i trajale su skoro tri godine.^{33 35 41 42} One su oštetile mletačku trgovinu sa zaleđem, a time pomogle da se trgovina okrene ponovo prema Dubrovniku.

Ima pisanih podataka u Bosni da je kuga harala još 1732. god., u koje je vreme u Sarajevu i Mostaru umiralo dnevno preko 200 ljudi.^{40 35}

18. II 1732. god. mletački Zdravstveni magistrat objavljuje proglas da kuga već tri godine hara u Bosni, i da je prešla na Austrijsku teritoriju u Liku i Krbavu. Mletačkim podanicima se zabranjuje strogo trgovina sa turskim i austrijskim područjem. Svi putnici mora da se podvrgnu strogim karantinskim merama u lazaretima u trajanju od punih 40 dana. Proglasom 28. III 1733. Magistrat obaveštava da kuga još traje u Krbavi.^{35 43}

Providur Zorzi Grimani se spremao da Kastelija pošalje u Travnik kao iza-slaika radi pregovora, kad je stigao poziv od paše kojim moli da mu se pošalje Kasteli radi lečenja. Obe strane su želele da se otvori granica i da se uspostavi normalna trgovina. 8. V 1733. god. Kasteli kreće na put sa zadatkom da isposluje da se granica otvori, da se obnovi trgovina preko Kaštel-Novog, i da se usmeri prema mletačkoj Dalmaciji, umesto prema Dubrovačkoj Republici. Kasteli kreće

Excellensibus Faxit Deus omnium nobis, et per vestram Be-
cellentiam hanc, illustrissimum Lrovisor Datis amplissimos, qui in:
compensabili, qua solus Karibata, et clementia eam mode-
rari, subditoyus hibi comites, uteris dilectionis affectu
prosequeris. Velle, benevolatque magueriam, qua eodem
humanitate demones imperibionj abiam, abque abiam ego
Zadru xx Dny Januarij M.D.C.C.XXXj M.V
Excellensibus hanc Illustrissimis

*Humillimus & deu max abque Datis D. Carinus
Dominicus, Arseki Dny, abingues, Doininje Bo*

Slika br. 2. Završetak izveštaja dr D. Kastelija, čiji se početak nalazi na sl. br. 1, s Kastelijevim potpisom.

na put u maju 1733. god., ali nadaleko od granice kod Prologa padne s konja i slomije desnu nadlakticu, pa se vraća u Zadar.

Abdulah-paša juna iste god. moli ponovo Kastelija da dođe. Kasteli tada, posle mesec dana bolovanja kreće 18. VI ponovo za Travnik, gde ga paša dočekuje s poštovanjem i bogatim darovima. Kako se paša spremao na obilazak Bosne, poveo je sobom i Kastelija, pa tako oni obilaze Jajce, Banja Luku, Bihać i dr. mesta. Prilika je bila za Kastelija da sazna mnoge podatke od važnosti za mletačku vlast, i on ih saopštava šifrovanim pismima providuru, a po povratku u Zadar

sastavlja čitav elaborat, kako o zdravstvenim tako i o političkim prilikama. Pred njegov dolazak, kuga se u Bosni smirila, ali je kretanje velikog broja ljudi prilikom ovog pašinog inspekcijskog putovanja, a posle povratka Kastelija u Zadar decembra meseca, ponovo razbukvalo epidemiju, pa je kuga uzela maha u Ostrovici, Bihaću, Ključu, Banja Luci, Brezovici, Ostrošcu, Kladaši, Kamengradu, Majdanu, Zvorniku, Tuzli, Sokolu, Gradačcu, Maglaju, Prozoru, Rami, Zrnovici i Sarajevu, a avgusta meseca epidemija prelazi i u Hercegovinu.^{34 35} I za ovu epidemiju Grmek misli da je pegavac, a ne kuga, jer je žrtava bilo malo.³⁵

Kasteli je uspešno obavio zadatak, granica je otvorena, uspostavljena je slobodna trgovina, s tim što su trgovački karavani morali izdržavati karantin u lazaretima u Kaštel-Novom i Makarskoj, kuda se, kao i preko Metkovića, okrenulo kretanje trgovine, umesto preko Dubrovnika, koji je od ovoga imao velike štete. Dubrovčani su se brzo pojavili kod paše s poklonima i novcem, ali su, videvši šta je Kasteli postigao, angažovali najbrže moguće ljude i Istanbulu, gde su od sultana dobili ferman u svoju korist, koji je stigao Abdulah-paši još dok je Kasteli tamo boravio. Međutim, kako su paša i Kasteli bili dobri prijatelji, a svakako je tu opet ulogu igrao i novac, sada umesto dubrovačkog u Istanbulu, mletački u Travniku, ipak su Mlečani postigli svoje.^{27 34 35}

Mletački Senat je visoko ocenio usluge koje je Kasteli učinio svojim putova-njima u Bosnu, izgladjujući pogranične incidente, unapređujući trgovačke odnose, i organizujući epidemiološku kontrolu i karantinsku službu, u cilju zaštite građana Dalmacije.

U proleće 1734. god. Kasteli je ponovo otputovao za Bosnu u Travnik. S obzirom da je bio u penziji, ostao je tamo sve do decembra meseca, lečeći pašu i druge Bosance, a u isto vreme obavljajući različite diplomatsko-političke zadatke.³⁴ S obzirom na svoj ugled kod Turaka, pomagao je hrišćanima i crkvenim posleni-cima. Zna se da je pomogao bosanskim franjevcima, isposlovavši od sultana neke povlastice. Fra Nikola Lašvanin je zabeležio u svom letopisu u 1734. god.: „Po molbi gosp. doktora Dominika Kaštela iz Zadra, pašina ećim-baše” stigao je iz Istanbula sultanov ferman kojim je dozvoljeno da se manastir u Fojnici prepokrije.⁴⁴

Od interesa su podaci koje o našim primorskim krajevima i zaleđu daje itali-janski lekar i pisac dr Francisko Ronkali Parolino (Franciscus Roncalli Parolino) u svojoj knjizi „Europae Medicina...”.^{46 46 47} To je ustvari jedna vrsta evropske medicinske enciklopedije, a sadrži i podatke o zdravstvenim prilikama i lečenju u našim krajevima.

Ronkali je rođen 1692. god. u Breši (Brescia, Brixia). Medicinske studije je započeo kod svog oca lekara, a nastavio kod prof. dr Valisnjerija (Vallisnieri) na Medicinskom fakultetu u Padovi, gde je studije i završio.

Istakao se kao dobar lekar, primenjujući jednostavnu i efikasnu medicinu i odbacujući polipragmaziju, boreći se za Hipokratske principe, koje je neznanje empirika uništilo, te ugled medicinske nauke umanjilo. Stekao je veliki ugled i praktičkim lekarskim radom i pisanjem odn. štampanjem svojih knjiga. Bio je iza-bran za člana nekoliko uglednih evropskih akademija. Umro je u Breši u 77. god. života 1763. god.^{48 49 50}

Ronkali u predgovoru (Praefatio) navodi da knjigu posvećuje polj-skom kralju Avgustu III⁵¹ u znak zahvalnosti za dobročinstva i dodeljenu titulu plemića, ističući da je iz istih razloga pre šest godina svoje delo „Istorije bolesti” (Morborum historiae) posvetio njegovom sinu.

Posle teksta punog slatkorečivosti, govori o svojoj odluci da prikupi podatke o raznim vrstama lečenja koja se primenjuju u Evropi.

„Razmišljajući u sebi od kolike bi koristi bilo kada bi neko kliničarima predočio, a lekarima sabrao, razne vrste lečenja koje se primenjuju u glavnim delovima Evrope, odlučio sam se konačno da se sam tome posvetim i da to pitanje obradim. Ali, osim onoga što sam već bio ispisao istražujući razne beleške, spise i arhive, bilo je potrebno čuti i živu reč lekara rasturenih po celom svetu, te iz njih-ovih gledišta i pisama izvući ono što je neobično i od najveće vrednosti.”

„Međutim, ja ne krijem da sam se katkad služio pravima kritike, daleko od toga da sam to činio zlonamerno, da bih raspravljanjem stekao ime, ili zbog toga da sebe istaknem a da druge omalovažim. Cilj moje kritike je da se brižljivim ispitivanjem dođe do istine, da ne bi mladi olako prihvatili beskorisne lekove, ili njihovom primenom osetno oštetili tuđe zdravlje. Klanjam se i poštujem tuđe miš-

ljenje, ali se ipak ne kunem na reči učitelja, sledeći put prethodnika zatvorenih očiju, ili onako kako to čine ovce, a najmanje ulagajući se. Uopšte mi je mrška i odvratna slepa poslušnost, kad razum i iskustvo pokazuju put. O, kad bi se otvorile oči da bi se zbacio sramni jaram pod kojim stenje medicina, da bi se postiglo željeno savršenstvo!"

"Mnoga pismao i mnogi spisi su kasno stigli u ruke pisca, pa je zato ovaj bio prisiljen da ih uvrsti na kraj dela, umesto tamo gde bi trebalo da dođu, te tako nije izostavljeno ništa od onoga što je autor smatrao korisnim."

U geografskom indeksu rada cela Evropa je podeljena u dvanaest delova: Engleska, Danska, Francuska, Nemačka, Grčka, Španija i Portugalijska, Ugarska, Italija, Rusija, Poljska, Pruska i Švedska⁵⁵. Tu je i registar imena naučnika i lekara čije je tekstove u radu Ronkali koristio, bilo da su mu ti, da ih nazovemo saradnici, poslali svoje tekstove specijalno namenjene za ovu publikaciju, bilo da su mu dostavili svoje disertacije i radove.

Podaci o našim krajevima se nalaze u sedmom poglavlju — „Ugarska” (Hungaria) i u osmom — „Italija” (Italia).

Poglavlje „Ugarska” počinje na 207. strani sledećim tekstom:

„Svakome je poznato da se široko Ugarsko kraljevstvo prostire između Austrije, Stajerske i Moravske na zapadu, turske evropske pokrajine, Moldavije, Vlaške i Srbije na istoku, Ilirika na jugu i, najzad, Poljske na severu. Isto je tako poznato da je oko 160 godina od danas najveći njen deo prema istoku, s kraljevskim gradom Budimom, bio najviše pod uticajem Turaka, zatim austrijskog dvora, dok je sada čitava teritorija pod srećnom vladom Marije Terezije.

U delovima Ugarske koji su nekada bili turski verovatno su vladali oni običaji o kojima smo govorili raspravljajući o Vizantiji⁵⁴, jer kao što su se mnogi zakoni primenjivali, naročito u Transilvaniji, prema tome da li su upravljajući provincije bili katolici ili luteranci ili kalvinci, tako su i principi lečenja bili primenjivani na vrlo različite načine."

Na strani 212, pod „Dalmacija” (Dalmatia) je poglavlje označeno sa „Herceg-Novom” (Castrum Novum).

„U Mletačkoj Albaniji, naime u Južnoj Dalmaciji, upotrebljavaju se dva tako reći delotvorna leka I to za:

Lečenje škrofula

To je destilisani sok kiselice⁵⁵, koji se pije svakog jutra, ređe češće, u čije se delovanje može verovati, jer smo i mi, sa poznatim piscima sa Francijom na čelu, kazali da je potrebno paziti na čistoću krvi. Pošto se taj sok korisno upotrebljava i kod skabijesa, pustula, pruritusa i svih drugih slučajeva nastalih usled žestoke i nečiste krvi, to bi, prema tome, trebalo lek probati.

No valja upozoriti da to nije zasluga dalmatinske nauke, jer je već Guljelmo Rovilius govorio da baštenska kiselica, kao i ona koja je sejana, širokog i okruglog lista, leči strumu i parotide. On je još dodao da je i korenje vrlo delotvorno, ako se kuva u vinu i primeni spolja.

Istinu govoreći, u pogledu dalmatinskog običaja ja bih još dodao i savetovao da radije upotrebljavaju kuvani nego destilisani sok, jer se na taj način bolje zadrži specijalna snaga sastojaka, koji su, kada uđu u krv, delotvorniji.

Spoljni lek za škrofule

Da bi se škrofulozni otok što pre uklonio, upotrebljavaju spolja bakarno zelenilo⁵⁶ sa sokom ljutike⁵⁷, koja, ako je iz familije crnog luka⁵⁸, može jako da nadraži želudac i da otežava disanje, posle čega se javlja bol, a možda takođe i nestajanje. Rekoh možda, jer sam katkad video otoke stvrđnute, zgusnute i kao kamen tvrde, tako da se ni nagrizajućim sredstvima nisu mogli ukloniti, pa ni krečnim mlekom ni sublimatom. Ali dosta o tome, jer smo o tome već govorili, sa Francijom na čelu. Mi se zadovoljavamo samo time da ovde istaknemo energično delovanje ljutike, koju neki za izvesne bolesti preporučuju i hvale, ali čije je delovanje i sumnjivo, zbog štete koju može naneti. Pošto se i kod strume trudimo da je uklonimo, to jest da odstranimo tumor, potrebno je, sledstveno, mešati jaka sredstva koja je uklanjaju.

Spoljni lek za pleuritis

Kod bolova u slabinama Hercegnovljani u ovoj provinciji odmah koriste smolu bora⁵⁹ koju narod naziva „ragia”, pa njom pokrivaju čitave bolesne grudi,

tako da je priljube uz njih slično nepropustljivom oklopu, da bi iz grudi izvukli bolest, te da bi ih ojačali. Što se mene tiče, bar ja ne vidim da bi se time mogao postići neki siguran ili bar verovatan uspeh. Zato ću se uzdržati da dam svoj sud o tom sredstvu, nego ću radije prepustiti konačan dokaz o uspešnosti delovanja ovog leka budućim ispitivanjima."

Nismo mogli da utvrdimo od koga je Ronkali dobio podatke o lekovima i ovakvom načinu lečenja u Herceg-Novom. Iz činjenice da tekst nije štampan kurzivnim slovima, kojim je Ronkali označavao tekstove uzete neposredno iz dela raznih naučnika, moglo bi se zaključiti da je reč verovatno o nečemu što se smatralo poznatim u to doba ili bar poznatim Ronkaliju. Na osnovu njegovih reči iz predgovora da će za pojedine pokrajine iznositi samo ono što je za taj kraj specifično, moglo bi se zaključiti da su izneti načini lečenja i lekovi bili upotrebljavani naročito u ovom kraju.

Ronkali, dalje, u poglavlju „Ugarska” (Hungaria) na str. 212. i 213. navodi i podatke o Hrvatskoj (Croatia).

„Kod groznica skopčanih sa glavoboljom narod u Hrvatskoj, naročito na selu, stavlja na čelo obloge ili flastere načinjene od posoljenog kupusa, očekujući od ovog leka veliku korist. Pošto ovo sredstvo ima dva sastojka, bilo bi potrebno proveriti da li se može postići kakav uspeh sa rastvorom soli. Ako ovo, možda, smekša žlezde i spreči otok limfnih čvorova, tada bi trebalo primeniti flastere, koji će otvoriti kožne pore, a zatim primeniti i sve ostale naročite vrste kupusa, koje uklanjaju bolest, a što, zajedno uzevši, spada u sredstva kojima se može pogoditi i sam izvor groznice. Mada se njen uzrok skoro uvek traži u želucu, može se ipak desiti da joj je primarno sedište u glavi. Zbog toga je ovaj lek Hrvata i Bosanaca teorijski neškodljiv, pa bi, prema tome, mogli da isprobaju njegovu delotvornost i drugi narodi."

Najinteresantniji podaci su dobijeni iz Dubrovnika. U njima se nalaze i oni o Bosni. Njih je Ronkaliju dostavio dubrovački lekar Marko Flori⁶⁰, o kome nam Apendini daje sledeće podatke⁶¹.

Flori se rodio u Dubrovniku 1696. god., gde je završio latinsku školu. Potom je svršio s uspehom medicinu u Italiji, pa se vratio u Dubrovnik kao već poznat i učen lekar. Svojim radom je opravdao poverenje sugrađana. Pored toga što se svakodnevno uspešno bavio lečenjem, pisao je o kiselim vodama u Bosni i okolini, o jakom otrovu zmija u Iliriji⁶², i o travi zvanom, na slovenskom jeziku, kopitnica⁶³ ili jasenak mali⁶⁴, koja leči od ujeda zmija. Flori travu naziva „assenzio col fiore di camomilla"⁶⁵ Apendini navodi da je ova njegova disertacija u obliku pisma priključena knjizi Ronkalija, lekara u Breši.⁶⁶

Prema R. Jeremiću i J. Tadiću, doctor Marcus Flori, medicus phisicus (1696—1756) bio je u dubrovačkoj službi od 1722. god., kada mu je kao državnom lekaru bila produžena služba na godinu dana, s platom od 200 dukata, 9. XII 1723. god. je produžen ugovor sa njim na dve godine, s platom od 400 dukata godišnje, što je urađeno i sledećih godina. Kada se bio obratio sa molbom za odsustvo od četiri meseca uz platu, bio je odbijen, ali mu je molba deset dana docnije ipak povoljno rešena. Plata mu je povišena za 120 dukata godišnje 14. V 1737. god.⁶⁸

Umro je 1756. u 69. godini života, verovatno u martu, jer je njegov testament registrovan 26. III 1756, a sastavljen 18. VIII 1755. god.⁶⁹ On u testamentu pominje svog brata Frana Antuna i šuraka Dubravicu. Dubravica⁷⁰ je bio ugledan dubrovački intelektualac, pesnik i kancelar Republike.

Treba zabeležiti da je skoro istovremeno živeo i radio u Dubrovniku Dubrovčanin Florius Marka Flori⁷¹, berberin. Zamenjivao je državnog hirurga u Boinici „Domus Christi” 1717. god., kada je ovaj putovao za Napulj. God. 1730. šest meseci je zamenjivao hirurga dr Luku Nikeija⁷², uz mesečnu platu od 12 dukata. Bio je zamenik i fizika dr Petra Bjankija⁷³ i u gradu i bolnici. God. 1734. ponovo je izabran za hirurga.

Ronkali je iz Venecije 25. II 1746. napisao Floriju sledeće pismo:

„Mudrom i vrlo učenom čoveku

Marku Flori,

preslavnom dubrovačkom praktičaru

Franciskus Ronkali Parolino

S.P.D.⁷⁴

Što si se spleo te se ne možeš odlučiti, moj Ronkali, kome da se obratiš u Dubrovačkoj republici, ko bi ti pribavio podatke o tamošnjim endemičnim bolestima i načinu njihovog lečenja? uzviknuo mi je juče vrlo poštovani opat Mato Marinić⁷⁸. Ta ima u glavnom gradu moje domovine, odakle baš sada stigoh, slavan čovek, Marko Flori, koga svi građani jednoglasno priznaju za glavnog lekara. Ja ću mu dostaviti tvoju molbu, pa će ti on, iskusan u lepim veštinama i poznavalac tamošnjih klimatskih prilika, poslati podatke o svemu što želiš. Tako mi on reče, i ja ti, evo, Marko moj najrečitiji, kako se to obično kaže, već u početku svog pisma objasnih šta mi treba, da ne bi skrenuo s puta, ili bio opširan, što bi za mene značilo isto kao da ne želiš da mi pomogneš ili da nisi razumeo šta želim.

Prilažem ovom pismu i delce oca Ansalda, ne da bih se pohvalio što je meni posvećeno, već da bi na kraju posvete saznao moju pravu nameru i sadržaj dela koje će uskoro biti štampano, a u kome će, ako ti bude po volji, tvojom brigom naći dostojno mesto medicina Dubrovčana, sa Pelješca, Mljeta i dalmatinske obale Jadranskog mora. Ostaj mi zdravo i nastoj da me tvoj odgovor nađe u Breši.

P.S.

Vrlo poštovanom Matu Bratiću, sa kojim sam u prijateljskoj prepisci, izručio, odnosno, ako je odsutan, dostavi moje pozdrave. Želeo bih da znam da li je za vreme boravka u Ankoni primio moju knjigu „Istorije bolesti“, koju sam mu bio poslao na dar, pa ga nastoj nagovoriti da i on, sa svoje strane, pomogne da se obelodani delo, naročito ako se nalazi, kako čujem, u Carigradu, gradu na obali.”

Mato Bratić^{79 81 82} je bio dubrovački lekar, koji se više bavio politikom i putovanjima nego medicinom. Sem toga, češće je živio van Dubrovnika nego u njemu. Poznato je da je bio lekar francuskog poslanika u Carigradu, a zatim dubrovački konzul u Smirni. U diplomatskim poslovima učinio je Dubrovniku velike usluge.

*

Odgovor iz Dubrovnika dobio je Ronkali 13. IX 1746. godine. Kako pismo nije stiglo na vreme, Ronkali nije mogao podatke da unese na odgovarajuće mesto, već ga je u celini objavio na kraju knjige u „Supplementum“-u, na strani 472, u kome su štampani još neki kasnije pristigli podaci.

Pismo glasi:

„Plemenitom i vrlo učenom čoveku
Francisku Ronkali Parolinu,
vitezu Poljskog kraljevstva
Marko Flori
S.P.D.⁷⁴

Tvoje sam pismo dockan primio, jer je brod, kome je ono bilo predato, morao, kako to obično biva, svraćati, u sve dalmatinske luke i u njima zbog svojih poslova neko vreme boraviti, pre nego što je stigao do nas. Zato, učeni čoveče, ako sam zadocnio, ne pripisuj to mojoj lenjosti, već radije nezgodi ovih krajeva, u kojima nema poštara koji bi, kako je to običaj u ostalim evropskim gradovima, prenosili pisma u određene dane. Zato se i ja ljutim, plašeći se da me smatraš krivim, jer u stvari nisam nimalo kriv.

Pročitao sam odmah tvoje pismo i bio uzbuđen veličinom dela koje si zamislio. Nisam prestao da se divim, utoliko više što je malo njih u mogućnosti da sa slavom naroda spoje vrednost nauke. Ima li, naime, ičeg uzvišenijeg? Može li se ista smatrati korisnijim po ljudski rod nego raspravljati o svim bolestima, koje na svojstven način zahvataju pojedine evropske krajeve, i o načinu njihovog lečenja? Prikupiti u jedno sve ono što su mnogi vrlo učeni ljudi tamo i ovamo napisali, znači istaći zasluge ne samo lekara jedne već svih narodnosti. Ti misliš da tvoje delo ne bi bilo potpuno kada ne bi objavio i endemične bolesti Dalmacije, a naročito Dubrovačke oblasti i susednih krajeva, kao i koje se vrste lekova u pojedinima od njih primenjuju. To, dakle, od mene tražiš i pozivaš me, svojom osobitom čovečnošću i učenošću, da ti saopštim ono novo, čega inače na drugim mestima nema. Znaš, stoga, da mi nije ništa milije i ništa ugodnije nego da se pokorim volji takvog čoveka, a mislim da ću sigurno ispuniti i svoju ambiciju ako prema svojim snagama odgovorim tvojoj tako plemenitoj želji. Ali, jedva da bih imao šta da kažem što bi za tebe bilo naročito, i ovo što pišem, činim sa izvesnim duševnim uznemirenjem. Dalmacija se graniči sa Italijom, ali joj zemlja nije tako plodna niti joj je klima tako blaga. Osim mnogobrojnih planina, ona nema ničeg drugog čime bi se odlikovala. Zatim, ovde nema močvara, niti nekih štetnih voda, a u zemlji nema

otrovnih soli ni sumpora, koji bi u pogodno godišnje doba kvarili vazduh i štetno delovali na zdravlje stanovnika. Jer kad bi to tako bilo, sigurno bi to pomenuo naš Baljivi⁷⁷, nabrajajući nedostatke klime u domovini, upoređujući je sa rimskom, a naročito pri opisivanju svega onog što je doživeo kao lekar u dalmatinskim bolnicama.

Ali da ne bih bio prisiljen, zbog nedostatka materijala, da svoje pismo brzo završim, govoriću o leku koji se isključivo ovde upotrebljava, naime o sredstvu protiv zmijskog ujeda, jer se ne sećam da sam o tome negde čitao. U ovim planinama ima vrlo mnogo tih životinja, naročito takozvanih ammodites, koje imaju tako aktivan i snažan otrov da za nekoliko sati prouzrokuje smrt čoveka. Ovom su zlu naročito izloženi seljaci koji odlaze u planine ili zbog seče drva, ili da ih love u medicinske svrhe. Ovde se ne možemo dovoljno načuditi dosetljivosti prirode, koja se na svojstven način suprotstavila tom zlu da bi zaštitila živote tih jadnika. Među kamenjem i hridinama raste, naime, neka biljka, nešto oštrog i gorkog ukusa, sa listom kao pelin, a sa cvetom kao kamilica. Kada se lovci na zmije opskrbe njom, ne moraju se više bojati za svoje zdravlje, već hrabro odlaze da love zmije. Ako ih zmija ujede, kako se to često dešava, oni smesta ranu oblože zgnječenom biljkom, ako je ona sveža, ili je pospu praškom osušene biljke. Previšći ranu, oni nastavljaju put, jer su tako postali sigurni od smrtnog ishoda. Da bi lek bio delotvorniji, mnogi istovremeno piju sok te biljke, ili vino sa njenim praškom. Sopstvenim očima uverio sam se da su mnogi ozdravili koji su se poslužili ovim sigurnim i spasionskim lekom, pa se i proba učinjena sa životinjama pokazala uspešnom. Eto, izvrsni čoveče, to bi bilo sve što sam naročito doživeo u svojoj domovini, vršeći tešku lekarsku službu niz godina.”

U nastavku, nemajući šta više da kaže o Dubrovniku i okolini, Flori izlaže Ronkali u podatke o Bosni, koja je bila pod turskom vlašću još od 1450. godine.

Poznato je da su turski velikaši iz Bosne tražili od Dubrovačke republike da joj, po potrebi, šalje lekare.

R. Jeremić⁴⁵ piše da je u Dubrovačkoj republici postojala naročita procedura kada je trebalo da se pošalje lekar u dubrovačko zaleđe. Prema naređenju Senata, dozvola je tražena od Velikog veća. Odluku je izvršavao knez ili Malo veće, a po pristanku određenog lekara. Pri tom su postavljani razni uslovi, vezani za udaljenost mesta, loše puteve i rđavo vreme.

Flori dalje piše:

„Dodaću još nešto što može da se vidi u graničnim oblastima koje pripadaju Turskom carstvu. Kada sam pre nekoliko godina, po naredbi dubrovačkog Senata, išao bosanskom vicekralju⁷⁶ koji je bolovao od hipohondrije, na putu koji sam prešao za 8 dana nisam opazio skoro ništa vredno spomena. U zemlji, koju sam prešao za prvih 6 dana, uprkos surovoj šumskoj i planinskoj prirodi, živi ipak vrlo snašan narod koji u slučaju bolesti, pošto živi u zdravoj klimi, prepušta svoje lečenje samoj prirodi. Jedino pleuritis, koji je od svih bolesti najčešći, leče čudnom i nečuvnom metodom. Čim oseče bol u slabinama, dok im još drhtavica i zima tresu udove, zapale veliku vatru kojoj se izdaleka približuju, izlažući bolesnu stranu vatri. Istovremeno popiju četiri merice medveđe žuči⁷⁹, koga često u lovu ubiju, a zatim piju vruću žuč. To se ponavlja tri puta. od večeri do jutra, sve dok im jakim kašljem prouzrokovano krvavljenje osetno ne umanjí bol. Na taj način se spasu od nezgoda rešivši se bolesti veštačkim načinom. Ovaj način lečenja pleuritisa je kod njih tako uobičajen da je svakome poznat i u opštoj primeni u celoj Bosni. Na isti način se uspešno otklanjaju reumatične i ostale bolesti udova — bolesnik se izdaleka približava upaljenoj gomili drva, trljajući prethodno bolesne udove ugrijanom i rastopljenom medveđom mašču⁸⁰. Video sam takođe seljaka koji su imali izjedajuće i maligne čireve da su oni zarastali posle mazanja starom slaninom⁸¹ i posipanjem čađi⁸² dva puta dnevno. Ne znam od koga su ovo naučili, ali sam se i sâm kasnije uverio da je ovo dobro, kada sam pri lečenju svakovrsnih čireva upotrebljavao ova ista sredstva, uz primenu još i nekih apsorbirajućih i sušućih sredstava koje preporučuju neki hirurzi, jer je rana potpuno zarastala. Ovo što je do sada rečeno potvrđuje u velikoj meri tvrđenje Celzusa, koji u uvodu svog dela u kome raspravlja o medicini kaže da ona svuda postoji, jer su i vrlo neuki narodi poznavali lekovitu moć trava i ostalog za lečenje rana i drugih bolesti.

Ali dosta o ovome, jer moramo da pregledamo i ono što se nalazi u unutrašnjosti ove kraljevine. Ona je po izgledu lepša, uglednija plodnošću tla i bre-

žuljaka, bogatija usevima i krupnom stokom, raznim izvorima i rudama. Tu je vazduh koji ne uzrokuje nikakve endemske bolesti, ljudi tu rođeni su vrlo snažni, visokog stasa, vatreni i odvažni. Mada ovde nema ničega što bi se u pogledu bolesti moglo smatrati nekom osobenošću, ipak mislim da ti neću dosaditi, kao svestrano obrazovanom čoveku, ako ti sa malo reči prikažem retke pojave kojih nema svuda, a koje, doduše, pre spadaju u istoriju prirodnih nauka. Govoriću pre svega o vodama, čija je vrednost tolika da bi one bile poznate u svetu, bez sumnje, kad ne bi izvirale ovde, u zemlji varvarskih, neškolovanih i nekulturnih naroda.

U sredini kraljevstva se nalazi grad Travnik, koji leži u lepoj ravnici, opkoljen s juga plodnim brežuljcima, a sa severa šumama i planinama. Ovde izviri iz zemlje bezbrojni izvori, koji su usred leta vrlo hladni i čuveni zbog vrednosti svoje vode. Tu se nalazi i sedište vicekralja, oko koga se, kada je prisiljen da rešava državne poslove, sakupe svi domaći stanovnici i stranci. Već prvih dana po mom dolasku, a posle neobično gostoljubivog dočeka, dobili smo i ja i moji pratilci takav proliv da ga nijednim lekom nisam mogao zaustaviti. Ovaj je proliv, pored bolova u želucu i povraćanja, bio toliko uporan da nam je crpeo sve naše snage i skoro nas usmrtilo. Nikakva adstringencija i nikakvi opijati nam nisu mogli pomoći, pa sam bio potpuno bespomoćan, ne znajući koje sredstvo da primenim. Najzad nas je neko upozorio da je ove smetnje prouzrokovala voda izvora sa kojeg smo pili. Smesta počnemo da koristimo vodu sa drugih izvora, te odmah svi srećno ozdravismo. Međutim, dvojica od posluže, i to jedan sa kožom obolelom od neke vrste lišaja, a drugi bled i beskrvan jer je duže bolovao od opstipacije, oporavili su se brzo, tako da se prvom povratio sjaj i mekoća kože, a drugom pokretljivost creva i ružičasta boja lica. Ovu istu vodu su upotrebljavali sa velikim uspehom u raznim bolestima i mnogi naši sunarodnici. Pitaćeš me, možda, odakle tolika moć tom izvoru, kad mu je boja vode i njen ukus jednak boji i ukusu ostalih izvora? Ali ti iskreno priznajem da to ni ja sam ne znam i, uprkos svom nastojanju, nisam uspeo da to pitanje rešim. Pokušao sam čak da tu vodu u dobro začepljenim bocama prenesem nama, ali je ona jedva sačuvala tragove svoje delotvorne moći, jer sam od izvora dugo putovao kući. Može se samo nagađati da u toj vodi ima neke živine soli, koja vrlo brzo nestaje, isparava, tražeći sebi put čak i kroz pore boce.

Osim ovih voda, ima i kiselih, koje su udaljene nekoliko hiljada koraka od njih. Njihov je tok vidljiv na tri razna mesta: jedna od njih izvire iz zemlje klopoćući punim virom, kao voda u loncu nad vatrom, i to u pustom kraju, kraj obale neke male reke, a obilnošću vode i delotvornošću je bolja od ostalih. Ona je vrlo hladna i prijatnijeg ukusa. Može se pretpostaviti da sadrži više od ijedne druge vode obilje vrlo nestalnog izvetrivog metalnog gasa, jer je na izvoru bistra kao kristal, ali se za kratko vreme zamuti mlečnom bojom, a ne može se sačuvati ni u kakvim bocama, ni nekim drugim načinom jer se posle pet do šest dana potpuno pokvari i izvetri, ispuštajući, kao i druge koji ju je vode, miris sumpora. Gledao sam s najvećim uživanjem kako krupna stoka, izmučena podnevnom žegom, dolazi na izvore da gasi žeđ, te pohlepno pije ovu vodu, ne osvrćući se na slatku vodu reke, pa se pri tom čak međusobno gura. Ja sam istu tu vodu preporučio i vicekralju, koji ju je koristio s uspehom, a svake godine imam običaj da tamo uputim po nekog od svojih sugrađana, ukoliko to odgovara njegovoj bolesti. Ako mi je dozvoljeno da kažem istinu, mogu sa sigurnošću izjaviti da su vode koje sam probao u Italiji mnogo slabije, te da nisu ni ukusom ni jačinom ravne ovima.⁸³ Treba žaliti jedino što je priroda baš ovim ljudima dala tolike blagodeti koje oni ne znaju da cene, a čija se nezainteresovanost može porediti samo sa nezainteresovanošću životinja. Jer ne samo da se oni ne čude tolikom broju i kvalitetu kiselih voda već im nije čudna ni činjenica što je čitava okolina puna rudnika gvožđa, tako da izgleda kao da je ovo područje na njima osnovano. Tu se ne kopa samo gvožđe već se u obližnjim planinama nalazi često i živa, a isto tako, iako ređe, i srebro, koje seljaci, pod jarmom turskog divljaštva i lakomosti, kriju, ne usuđujući se da pokažu njegova nalazišta, da ne bi bili prisiljeni da ovaj dragoceni materijal kopaju za svoje gospodare, a bez ikakve sopstvene koristi. Zato, kad na površini zemlje otkriju koju žilu srebra, oni tajno sakupe srebro i donesu ga nama, a žilu prikrivaju busenjem i kamenjem.

Zemlja je takođe bogata i vegetacijom. Video sam vrlo plemenite i vrlo retke biljke, pa ako bi koji profesor botanike ikada prošao ovim krajem, možda bi otkrio i neke nove. Ali, nije potrebno da se ja ovde tim bavim, jer to nije moja disciplina.

Završio sam, eto, po tvojoj želji, putovanje po našoj provinciji i susednim joj bosanskim krajevima. Priznajem da sam se u početku mnogo kolebao bih li to obradio, jer sam bio svestan da ima malo materijala a da su moje sposobnosti ograničene, ali sam se ipak ohrabrio kada sam iz tvog pisma saznao da si spreman pre da oprostiš govornost nego muk. Zato sam i bio dosta opuštan, iako sam u početku obećao da ću biti kratak. Primi, dakle, ovo što ti šaljem onom srdačnošću koja je svojstvena vrlo učenim ljudima, pa iako smatram da moje pismo nije dostojno da ista doprinese veličini tvog dela, molim te ipak da uzmeš u obzir da sam ga napisao da bih time pokazao svoje poštovanje prema tebi.

Ostaj mi zdravo, ukrasu i diko lekarskog sveta, i budi uveren da će moje poštovanje prema tebi biti uvek neizmerno.

U Dubrovniku XIII. kal. sept. 1746.

P.S. Naši ovdašnji naučnici mnogo cene publikaciju oca Ansalda, koju si priložio tvom pismu: mene oduševljava novi predmet koji on tretira i snaga argumenata potkrepljena tako svrstanim grčkim i latinskim obrazovanjem.

Zeliš, na kraju, da te izvestim šta je sa Matom Bratićem, gde se on nalazi, šta radi, da li je primio knjigu „Istorija bolesti“ koju si mu bio poslao?

Evo da ti sa malo reči javim neku novost o njemu. On je, dakle, pre dve godine otputovao u Carigrad i tamo vrši službu lekara poslanika francuskog kralja. Najnoviju sam vest o njemu čuo od drugih, to jest da je od straha od kuge poslanik s njim pobegao na obalu Tračkog Bosfora, a da je četvoro do petoro od njegove posluže podleglo toj zarazi. Čim mi se pruži prva prilika, neću propustiti da mu izručim tvoje pozdrave i da ga zamolim da izvrši svoje obećanje da se seti tvoga imena.

Još jednom zdravo!"

*

Podatke o Istri nalazimo na str. 345. Ronkali je ove podatke uzeo od Jeronima Gasparija⁸⁴.

„Istra

Epidemijska priroda bolesti koje su besnele u provinciji Istre 1716. godine

U Luburniji, delu transpadovanske Galije i njoj susednim područjima, to jest u Istri, Jeronim Gaspari, učenik slavnog Valisnjerija, posvetivši se korisno lekarskoj praksi, prikazao je svojoj domovini i svojim sugrađanima u Veroni tok bolesti koja je besnela u provinciji koja je njemu pripadala, čime je zaslužio njihovu zahvalnost kao i sveg lekarskog sveta.

On kaže, pre svega, da je čitava jesen bila kišovita, da je duvao južni vetar i da su se ukiselila vina. U januaru su pod ušima građana, i u njihovom ždreću, izrasli limfni čvorovi, takozvani galtoni, škrofule ili parotide, koji su starcima manje škodili, kako je to bilo i u drugim epidemijama pomenutim u ovom delu.

Bolest se proširila za vreme mesečeve mene, snegova i zime, i izvan grada među seljacima zvanim Morlaci; počinjala je temperaturom praćenom drhtavicom, zatim glavoboljom, pseudodelirijumom, a svršavala se letargijom. Sedmog dana povećavala se težina testisa na onoj strani na kojoj je prethodno na vratu bio izrastao tumor.

Lečenje

Bolest se lečila nekim ublažujućim lekovima, puštanjem krvi i mele-mima. U slučaju da je primena ovih sredstava bila bezuspešna, upotrebljavana su laksativna sredstva, dok se venepunkcija primenjivala samo tada kada je bilo očigledno da će puštanje krvi prouzrokovati znatno olakšanje. Odmah zatim upotrebljavali su se klistir, kupanje i nadražujuća sredstva: češljuga⁸⁵, melisa, agrimonija, crkvina⁸⁶, venerina kosa, apsorberajućih prašci i so ponočnice⁸⁷.

Trava prilepak⁸⁸

Kod otoka guše narodi Istre polažu veliku nadu u delotvornu moć neke trave, zvane aparina, koju je i preslavni Gaspari isprobao i jako hvalio, tvrdeći da ona čini čuda ne samo pri lečenju škrofula već i mnogih drugih bolesti, a naročito kod tumora testisa.

Delovanje i lečenje istarske epidemije

Kada se iznenada pojavila epidemijska bolest testisa, koji su se stvrdnjavali u koži mošnica, a u njihovoj se unutrašnjosti stvarao gnoj sličan želatinu, i ako bi se, uprkos primeni svih mogućih flastera, javila opasnost od razvoja ciroze ili otvrdnuća, tada su lečenje poveravali putujućim grčkim litotomima, koji bi pomoću desne ruke ili na neki drugi način izvukli otrovan gnoj.

Kožni crvi Istrana, zvanih Morlaci

Preslavni Gaspari je otkrio kod istarskih seljaka mnoge potkožne crve, te ih je silom istisnuo da bi mogao posmatrati tok njihovog života i da bi našao sredstvo za lečenje. Ako je tačno da mnogi imaju tu bolest onda je moramo smatrati naročitom bolešću tog kraja, čiji se uzrok i način lečenja ne može lako protumačiti. Ako pretpostavimo da stvarno postoje ti latentni crvi, pitanje je da li njihova jaja, koja su prodrila pod kožu povređenu infekcijom, prelaze takođe i u krv sa hranom. Međutim, neka se ovim neizvesnostima bave filijatri i istraživači prirodnih tajni. Naša je dužnost da potražimo lek i način lečenja kojim se obnavlja ljudsko zdravlje, pa ćemo se zadovoljiti samo tim da opišemo način kojim se bolesnici mogu osloboditi tih bolesti. On se sastoji u tome da bolesnik promeni način života, da se noću presvuče i promeni košulju i haljine, da nošene haljine izloži suncu, gnječeci ih i cedeći, a da telo često pere sumpornom vodom iz pećine svetog Stefana.

Primedba 1. Ovo je sredstvo odlično takođe i u slučajevima svraba, slabosti živaca i bolesti slabina.

Primedba 2. Pod imenom „Sironum Comedonum“, koje Nemci nazivaju Seuren, Mitesser, nalaze se potkožni crvi i kod dečaka, i to ne samo u Istri već i u drugim krajevima. O tome vidi: Georgius Hieronimus Velschius: *Exercitatione de vermiculis infantum capillaribus*.

Izvor otrovne vode

Cela provincija Istre je jako plodna. Smeštena je delom u ravnici, a delom na planinama i dolinama, u kojima se nalaze mnoge podzemne pećine. Priča se takođe da na graničnim mestima između Mletačke i Carske Istre postoji izvor vode koja, kad se popije, prouzrokuje bol pa i smrt. Istinitost ovoga bi trebalo, međutim, ispitati.

Istra je imuna od kuge

Ne mogu verovati u ono što o Istri kaže preslavni Lindestolpe⁸⁹, to jest da Istru i susedna područja zaštićuju od kuge živine kiseline koje isparavaju iz rudnika žive, kojom ovaj kraj obiluje, jer nije moguće da to isparavanje može da raskuži ceo vazduh, a činjenica je da baš oni koji u tim rudnicima rade pre obole od drugih.”

*

Na str. 224. svoje knjige u poglavlju „Vlaška“ Ronkali objavljuje pismo koje je uputio dr Jovanu Božidaru Glumcu⁹⁰, arhijatru princa Vlaške, u kome ga moli da ga izvesti o načinima lečenja koje primenjuju praktičari u Vlaškoj i njenoj prestonici Trgovištu, ali i u susednim zemljama na obali reke Ister (Dunav), u Bugarskoj, Transilvaniji i dr. zemljama (iako ovde ne spominje, sigurno bi ga interesovali i podaci o Srbiji, koja je tada bila pod turskom okupacijom). Neznajući kome od tamošnjih lekara da se obrati, Ronkali se savetovao sa Dubrovčaninom opatom Matom Marinićem (istim onim koji mu je savetovao da se u Dubrovniku obrati Marku Floriju), koji mu je savetovao da se obrati Glumcu, Marinićevom rođaku. Kako se ovde Ronkali osvrće veoma kratko na medicinu Vlaške, moglo bi se zaključiti da mu Glumac nije odgovorio.

Bilo bi od interesa da se prouči ko je ovaj Jovan ili Ivan Božidar Glumac, rođak Dubrovčanina Mate Marinića.

Dr Mato Bratić, koga spominje Ronkali, rođen je u Dubrovniku, a medicinu je studirao na medicinskim fakultetima u Napulju i Salernu u kome je promovisan 12. X 1736. god. Po završetku studija, vratio se u Dubrovnik, da radom kao lekar oduži svoj dug, s obzirom da je bio državni stipendista. Među-

tim, nije dobio državnu službu, pa je praktikovao medicinu kao privatni lekar. Nasledio je nešto novca od rođaka dr Tome Budislavića, i tako živeo radeći. Otputovao je potom u Istanbul, gde se zaposlio kao lekar francuskog poslanika. God. 1736. Bratić se ponovo obratio dubrovačkoj vlasti, želeći da postane državni lekar, ali ga ponovo nisu primili u službu. Predložili su mu da se prihvati diplomatske službe, vršeci razne političko-obaveštajne zadatke. Tako je on ostao u Istanbulu sve do 1756. god. Vratio se kući, i od 1756. do 1760. proveo u Konavljama. Možda je opet želeo i očekivao službu u Dubrovniku. Otišao je potom ponovo u Tursku.

God. 1766. Veliko veće dubrovačko ga je izabralo, najzad, za državnog fizika, ali Bratić tada nije prihvatio ponudenu službu. Zamolio je da ga, umesto službe državnog lekara, ostave u diplomatskoj službi, i postave za konzula u Smirni. Tamo je radio i kao diplomata i kao lekar, i Dubrovniku svojim radom dobro koristio.^{91 92}

U HAD o odnosima sa zaleđem imamo sačuvanih podataka u pismima, bolje reći izveštajima, dubrovačkog fizika dr Ivana Paganija, o putovanju u Bosnu 1754. god.^{93 94 95}

Ivan Krstitelj Pagani, rođen u Dubrovniku 1718. god., poslat je 1738. god. sa 150 dukata da na Malti uči medicinu kao državni stipendista. Studirao je potom u Napulju pa u Padovi. Kada se po završetku studija 1746. god. u Padovi vratio u Dubrovnik, vlada ga je zaposlila kao državnog fizika, a 1754. god. zimi poslala bosanskom paši, sa pratnjom, na molbu pašinog poslanika koji je bio došao u Dubrovnik. Prilikom boravka na turskoj teritoriji, sem što je obavljao lekarski posao, dobio je zadatak da prikupi neophodna obaveštenja, da se s pašom sprijatelji, i da osigura dobre trgovačke veze Dubrovnik sa zaleđem. U to vreme u Dubrovniku su bili zabrinuti za trgovinu i prihode, jer sultanov ferman od 1753. god. nije bio naklonjen Dubrovniku.⁹⁶

U prvom pismu Senatu 31. III 1754. god. Pagani javlja da je teško putovao zbog nevremena. Da ispuni pašinu želju, odmah putuje njemu u Sarajevo, s pratnjom koju mu je po nalogu paše osigurao mostarski aga.

U drugom pismu 8. IV Pagani izveštava da je stigao u Sarajevo, gde je lepo dočekan od paše. Preneo mu je pozdrave iz Dubrovnik uz brigu za njegovo zdravlje, i izvestio ga da je s njim i jedan hirurk, koji će po njegovim uputstvima raditi što bude potrebno. Pismo Senata paši pročitao je deftedar, koji je bio tumač. Pagani je ukazao na mletačko varvarsko gusarenje i otimanje žena i robe. iako su Dubrovčani pod zaštitom Porte. Izvestio je pašu da će iz Dubrovnik stići novoizabrani poslanik, a paša je obećao „bichie sue mirno, bichie dobro, ia ciu sue napraviti“.

Paša je potom naredio da svi napuste sobu gde je primio Paganija i po-verljivo mu saopštio da razlog njegovog poziva nije lečenje čira na nozi, koji je skoro prošao, već njegova briga za porođaj njegove trudne žene. Paša ga je uveo zatim radi pregleda žene u svoj harem. Pagani je odmah preuzeo lečenje, i ženi pustio krv. Preuzeo je i lečenje haznadara, koji boluje od hipohondrije, čehaje, i drugih bolesnih Turaka. Sporazumevali su se našim ilirskim odn. bosanskim jezikom.

U pismu iz Sarajeva od 17. IV, trećem po redu, Pagani izveštava da je uspeo da pašu i njegove saradnike prikloni dubrovačkim interesima, na štetu mletačkih. Tog dana se pašina žena srećno porodila rodivši muško dete, a Pagani joj je pomagao u oporavljanju.

Četvrti izveštaj od 19. IV sadrži Paganijevo obaveštenje da mu je paša, inače naklonjen Dubrovčanima, obećao da će ga obavestiti kad mletački poslanik krene k njemu, da bi i Dubrovčani tada mogli poslati svog poslanika, da bi branili dubrovačke interese. Mletački pristalica je deftedar, rodom iz Šibenika. Za pašu nigde ne navodi ime.⁹⁷

Pagani se vratio u Dubrovnik krajem aprila, i verovatno tada usmeno izvestio o svim zdravstvenim i političko-obaveštajnim pitanjima značajnim za Dubrovčane.

Januara 1761. god. dubrovačka vlada šalje s pratnjom ponovo Paganija u Bosnu Muhsin-zade Mehmed-paši (sinu Kastelijevo prijatelja Abdulah-paše), s poklonima i nalogom da sređuje tursko-dubrovačke odnose, što ovaj opet čini

uspešno, kao i prethodno, i dobija lepu nagradu (dnevnicu od 32 dinara i 150 dukata).⁹⁸

Zbog bolesti i starosti Pagani prestaje s lekarskim radom i 10. XII 1802. moli Vladu da mu materijalno pomogne. On poklanja Dubrovčanima svoju veliku biblioteku punu klasičnih dela filozofske i medicinske sadržine. Vlada mu tada dodeljuje 2000 dukata, ceneći njegove usluge, a 28. XII 1804. pred smrt još 200 dukata. Biblioteku su preuzeli tek posle smrti Paganijeve.^{95 99 100} Njegove knjige i rukopisi sačuvani su i nalaze se u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku. Tu su i nekoliko njegovih rukopisa, za koje je Grmek utvrdio, upoređujući ih s njegovim pismima, da su pisani njegovom rukom, a koje treba pročitati da se utvrdi njihov karakter (preveda ili originalnih dela).^{101 102 103}

Prema odluci Dubrovačke vlade od 11. X 1784. god., krajem te godine su poslali bosanskom paši fizik du Đuro Hidža i hirurg dr Lorenzo Điomela. Vlada im je dala po 100 dukata radi pripremanja i lepog odevanja, po 1 dukat dnevnicu i 3 naoružana lica za pratnju. Tada je sultanov namesnik u Bosni, koga je trebalo da leče, bio Sarajlija Silahdar Abdulah-paša.^{104 105}

Hidža je rođen 7. III 1752. god. (ili u Dubrovniku ili u Konavljima odakle mu je porodica). U 19. godini roditelji su ga poslali da studira medicinu u Italiju u Bolonju. Studirao je 10 godina, u Firenci, Rimu i Napulju, gde su mu profesori bili Nannoni, Cirillo i Cotugno. Po završetku studija vratio se u Dubrovnik, gde ima podataka da je u državnoj službi 1784. god., jer je VIII bilo raspravljano o povišenju njegove plate (odbijeno je da mu se da povišica, a upozoren je da više brige posveti lečenju siromašnih). Plata mu je povišena tek 30. III 1785. god.

Hidža se bio istakao i književnim radom, sledeći primer svog ujaka Dida Dubravice (Diego Arboscelli), od koga je nasledio imanje, te bio imućan čovek. Ostavio je veći broj pesama, na našem i talijanskom jeziku, neke štampane, neke u rukopisu. Prevodio je Horacija i Vergilija („Ode“ su mu bile štampane u Dubrovniku, Martecchini, 1849) (ove poslednje je po Hidžinoj smrti sredio fra M. Radeljević, a štampani su neki delovi u Zadru, kod Batara, 1856).

Bio je protivnik ideja koje su dovele do Francuske revolucije, a okupacija Dubrovnika od strane Francuske vojske i ukidanje samostalnosti Dubrovačke Republike, kao i ponašanje francuske vojske, izazvali su prema Francuzima mržnju. Kad su Francuzi počeli da uništavaju odbranbenu snagu Republike, odnoseći topove sa gradskih bedema i kula u Francusku (a radi lakšeg prenošenja presećali su ih napola), napisao je „Pjesan Minčeti“, najvišoj i najlepšoj dubrovačkoj kuli, tugujući za slobodom svog grada i ustajući protivu postupka okupatora.

Umro je na svom imanju u Zatonu kod Dubrovnika 28. X 1833. god.¹⁰⁶

Dr Lorenzo Điomela (Laurentius, Lorenzo Giromella) se se spominje u pisanim dokumentima Dubrovnika posle hirurga dr Jorja Katafija (Georgius Cattafio) na jednom lekarskom uverenju od 19. IX 1772. god. Dubrovačko državljanstvo je dobio 24. V 1780. god. Sem lečenjem, odn. hirurģijom, bavio se i trgovačkim poslovima, pa su njegovo vlasništvo bile i kafane prema Kneževom dvoru i pozorištu, koje su mu donosile dobre prihode.¹⁰⁷

Umro je u Dubrovniku između 14. I, kada je napisan njegov testament, i 9. III 1811. god., kada je testament registrovan. Za naslednika imovine odredio je dve svoje služavke, iz Konavolja, s obavezom da vode brigu o jednom detetu, verovatno njegovom vanbračnom sinu.¹⁰⁸

26. VI 1783. god., određeno je da hirurzi dr Điomela, dr Vićenco Barijanjan (Vincenzo di Bari) i dr Mikele Roini ne sme da sede u dvorani kada radi Malo veće, dok su dvojica fizika dr Hidža i dr Miho Grgurović imali to pravo.

Sutradan 27. VI. Malo veće je donelo odluku da se svi fizici i hirurzi moraju sastajati svakog poslednjeg dana u mesecu, u stanu profizika dr Hidže, gde će svaki pročitati svoj dnevnik o bolesnicima i lečenju u toku proteklog meseca, s obavezom da te dnevnike redovno vode.^{109 110}

Dr Hidža i dr Điomela su, vrativši se iz Bosne posle lečenja spomenutog Abdulah-paše, imali s dubrovačkim vlastima teškoće da naplate svoje troškove i zaostale račune, te su tek 21. V 1788. god. primili 237 dukata. Sledeće godine po njihovom povratku, februara 1785. god., paša je po nalogu sultana otrovan.¹⁰⁴

Ovim bi završili naša izlaganja o istraživanju u temom predviđenom vremenskom periodu.

Podaci koje smo naveli ukazuju da su područja našeg Jadranskog Primorja bila vezana za svoja zaleđa i unutrašnjost. Veza je postojala u oba smera: proizvodi namenjeni trgovini karavanima su dopremeni prema primorskim područjima i lukama, a iz ovih je druga vrsta robe otpremana u kontinentalna područja. Materijalnu dobit su tako ostvarivali proizvođači u unutrašnjosti, prodajom trgovcima koji su iz Primorja i njegovih gradova robu kupovali, delom lokalno koristili, a delom izvozili svojim brodovima, te tako i oni osiguravali materijalnu korist.

U ovim međusobnim relacijama ulogu su igrali i drugi faktori.

Jedni faktori su bili uslovljeni problemom granica s gledišta opšte i lične sigurnosti, u vreme kad su Turci bili neposredni susedi primorskim oblastima. Obostrano su se vršila osmatranja da se dobiju političko-obaveštajni podaci, ali i podaci o zdravstvenim prilikama. Lekari iz Primorja su tada igrali u ovome važnu ulogu, kako pokazuju naša istraživanja. Tako se i objašnjava činjenica da su mnogi lekari slati kao medicinska pomoć, ali i kao poverljiviji ljudi koji će s terena, ili po povratku, podneti izveštaje o onom što su videli.

Drugi faktori se odnose na pojavu epidemije kuge, kolere, velikih boginja, i dr., pravilno od naroda nazvanih morije, u vreme kada se ni o uzrocima ni o lečenju nije mnogo znalo. Epidemije su iz zaleđa prelazile u primorske gradove, ali su i iz Primorja, u koje su donošene brodovima (roba, posada, putnici), ugrožavale unutrašnjost. Lekari slati u susedne krajeve izveštavali su o zdravstvenim prilikama, bolje reći o kretanju smrtonosnih zaraznih bolesti, da bi se na vreme sprovele protivuepidemijske mere. Uvođenje karantinskih mera tada i izgradnja lazareta je bila od obostrane koristi. Obaveštenja lekara slatih kao medicinska pomoć su tada bila dragocena, pa se lekarska pomoć zaleđu od strane primorskih gradova treba oceniti i s ove tačke gledišta.

U svakom slučaju, i ekonomsko-trgovački odnosi, i političko-odbranbena pitanja, kao i zdravstveno-epidemijski problemi, učinili su da se uspostave i održavaju veze između primorskih područja i unutrašnjosti, što treba smatrati prirodnim. Očigledno je da jedni bez drugih nisu mogli.*

* Zahvaljujemo srdačno na pomoći pri prikupljanju podataka za ovaj rad: Z. Sundrić, B. Moravecu, V. Velniću, H. Hajdarhodžiću (Dubrovnik) i M. Pekiću (Zadar).

IZVORI, LITERATURA I BELEŠKE:

- ¹ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, I, II, III, Biblioteka Centr. hig. zavoda, 33, 37, 45, Beograd, 1938, 1939, 1940. — ² Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*... I, II, 8; Historijski arhiv, Dubrovnik (HAD), Mon. Rag., 1304, II, 17—366; V, 6—378. — ³ Ibid., II, 8; HAD, Div. canc., 1305, 4, 28. — ⁴ Ibid., II, 7; HAD, Div. canc., 1306, 4, 101. — ⁵ Ibid., II, 10—11; HAD, Mon. Rag., 1323, I, 87—91. — ⁶ Ibid., II, 11; HAD, Mon. Rag., 1324, V, 225—276. — ⁷ Ibid., II, 12. Dubrovčani cara Dušana zovu Stephanus, imperator Rassie, Servie et Bulgarie. Lib. vir., 1399, 96. — ⁸ Ibid., II, 13; HAD, Mon. Rag., 1388, IV, 9—260. — ⁹ Ibid., II, 17; HAD, Cons. rog., 1381, 24, 158. — ¹⁰ Ibid., II, 16; HAD, Div. canc., 1379, 23, 82. — ¹¹ Ibid., II, 28; HAD, Div. not., 1414, 12, 37. — ¹² Ibid., II, 28. — ¹³ Ibid., II, 26; HAD, Conc. rog., 1426, 13, 1. — ¹⁴ Ibid., II, 38; HAD, Cons. maius, 1467, 13, retro 16. — ¹⁵ Ibid., II, 39; HAD, Cons. rog., 1467, 20, 16. — ¹⁶ Ibid., II, 39. — ¹⁷ Ibid., II, 40; HAD, Div. not., 1475, 59, 42. — ¹⁸ Ibid., II, 47; HAD, Cons. rog., 1510, 194—195, 292. — ¹⁹ Ibid., II, 49; HAD, Cons. rog., 1526, 38, 195; 1527, 39, 17. — ²⁰ Ibid., II, 52—53; HAD, Cons. rog., 1544, 51, 228; HAD, Proc. secreti, 1547, VI, 37, 41—42. — ²¹ Ibid., II, 58. — ²² Ibid., II, 91—124. — ²³ Glesinger L., *Amatus Lusitanus*, Bibl. Jevrejskog nar. kalendara, Zagreb—Beograd, 1940. — ²⁴ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*... I, II, 55. — ²⁵ Ibid., II, 55—56. — ²⁶ Ibid., II, 32; HAD, Cons. maius, 1437, 5, 137; Testamenta, 1439, 13, 51—52. — ²⁷ Nedeljković B., *Nekoliko podataka o našem jeziku iz arhiva Dubrovačke republike*, Istorijski časopis, Ist. inst., Beograd, 1983, 29—30, 101—115. — ²⁸ Nedeljković B.,

Liber viridis, SANU, Zbornik za ist., jezik i knjiž., III odelj., knj. 23, Beograd, 1984, 23; HAD, Lib. vir., 1377, 49, 27. VII 1377: *Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum*. — ³ Bazala V., *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*, Dubrovački horizonti, I, Zagreb, 1972. — ⁴ Jeremić R., *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja 19. veka*, Škola nar. zdravlja, Zagreb, 1935, 97-99. — ⁵ Jeremić R., *Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom*, Biblioteka S.L.D., 8, Beograd, 1951, 7-9; 58-59. — ⁶ HAD, Mon. Rag., 1329, V, 225, 239, 240, 245, 247, 276. — ⁷ Katić R., *Ličnost magistra Antonija lekara cara Dušana prema nekim novim podacima*, Acta hist. med. pharm. vet., Beograd, 1961, I, 2, 129-137. — ⁸ Jireček K., *Istorija Srba*, I, II, Naučna knjiga, Beograd, 1952, 309. — ⁹ HAD, Testamenta, 1337, III, 57. — ¹⁰ Jeremić R., *Zdravstvene prilike*...⁴, 98. — ¹¹ Katić R., *Srpska medicina od 9. do 19. veka*, SANU, pos. izd. knj. CDCV, Odelj. med. nauka knj. 21, Beograd, 1967, 355; 357. — ¹² Kovijanić R., Stijepčević I., *Kulturni život starog Kotora*, I i II, Istor. institut Crne Gore, Cetinje, 1957. — ¹³ Katić R., *Hirurzi starog Kotora u vremenu od 1326. do 1779. god.*, Acta hist. med. pharm. vet., Beograd, 1961, I, 2, 5-29. — ¹⁴ Istorijski arhiv, Kotor (IAK), Sudsko-notarski spisi, 1326, I, 16; 53. — ¹⁵ HAD, Reformationes, 1407, 33, 30, 225, 239. — ¹⁶ HAD, Reformationes, 1412, 33, 139-140, 275. — ¹⁷ Crijević (Črieva, Čerava, Zreva) S., Biblioteka Ragusina, IV, Ragusa, 1742. — ¹⁸ Farlati D., Coleti G., *Ilyricum sacrum*, VI, Venezia, 1800. — ¹⁹ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, 56-57. — ²⁰ Bazala V., *Liječnik, biskup i diplomata Toma Budislavić — Budisavljević*, Dubrovački vjesnik, Dubrovnik, 1951, 2, 24 (27. II. 1951). — ²¹ Enciklopedija Jugoslavije, II, J.L.Z., Zagreb, 1956, 252. — ²² Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, II, 43; II, 141. — ²³ Ibid., II, 64-65; HAD, Secreta Cons. rog., 1620-1631, 4, 54-55, 65, 68-70. — ²⁴ Ibid., II, 67-68; HAD, Cons. rog., 1675, 122, 2, 62-64, 67, 77; II, 141. — ²⁵ HAD, Cons. rog., 1706, 140, 84. — ²⁶ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, II, 73-75. — ²⁷ Fisković C., *Zdravstvene prilike u Splitu krajem 18. i prvih godina 19. stoljeća*, Grmek D. M., Dujmušić S. (ur.), *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Z.L.H., Zagreb, 1954, 238-256. — ²⁸ Crijević S., op. cit.¹⁷. — ²⁹ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, II, 74-75. — ³⁰ Historijski arhiv, Zadar (HAZd), Spisi mletačkih dragomana (SMD), Libro 10, 11 i 12. — ³¹ HAZd, Spisi generalnih providura za Dalmaciju (SGPD), 1617-1797. — ³² HAZd, SGPD, Spisi generalnog providura (gp.) Alviso Mocenigo, 1717-1720. — ³³ HAZd, SGPD, Spisi gp. Marcantonio Diego, 1721-1723. — ³⁴ HAZd, SGPD, Spisi gp. Nicolò Erizzo, 1723-1726. — ³⁵ HAZd, SGPD, Spisi gp. Pietro Vendramino, 1726-1729. — ³⁶ HAZd, SGPD, Spisi gp. Sebastiano Vendramino, 1729-1732. — ³⁷ HAZd, SGPD, Spisi gp. Zorzo Grimani, 1732-1734. — ³⁸ Grmek D. M., *Izveštaji triju liječnika o putovanjima po Bosni u 18. stoljeću*, Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 1959, 6-7, 97-115. Iz njegovog rada smo koristili veliki broj podataka o Kasteliju. — ³⁹ HAZd, SMD, Libro 11 i 12. — ⁴⁰ HAZd, SMD, Libro 11, 59-60. M. Pekić, kome se zahvaljujemo na pomoći u HAZd, upozorio nas je da godinu treba čitati kao 1732., s obzirom da uz datum stoji na kraju oznaka M.V. (more veneto). — ⁴¹ Jelenić J., *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, Glas Zem. muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1915, 27, 13. — ⁴² Jeremić R., *Zdravstvene prilike*...⁴. — ⁴³ Ibidem, 23. — ⁴⁴ Frari A., *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria*, Venezia, 1830, 612. Cit.³⁵. — ⁴⁵ Danielli G., *Dei carbone benino famigliarie nella Dalmazia*, Padova, 1732. Cit.³⁵. — ⁴⁶ HAZd, Stampe, I, 40, Cit.³⁵. — ⁴⁷ Jelenić J., *Letopis*...³⁸. — ⁴⁸ Roncalli Parolino F., *Europae medicina a sapientibus illustrata et a comite Francisco Roncalli Parolino observationibus adaucta*, Vendramino, Brixia, 1747, HAD. — ⁴⁹ Đorđević S., *Neki podaci o zdravstvenim prilikama i lečenju u našim krajevima u prvoj polovini 18. veka*, Acta hist. med. pharm. vet., Beograd, 1961, I, 2, 138-152. — ⁵⁰ Knjiga „Europae Medicina...“⁴⁵, pisana latinskim jezikom, štampana je u Breši (Brixia) 1747. god. u štampariji Marka Vendramina (Marcus Vendramino), i ima 2°, 20+449 strana. Dozvolu za štampu je dao 23. XII 1746. god. mletački dužd Petar Grimani (Petrus Grimani),⁵² na osnovu mišljenja mletačkog inkvizitora fra Pavla Tome Manuelija (Paolo Tommaso Manueli) od 23. II 1745. god. Jedini primerak ove knjige se nalazi u našoj zemlji u HAD, registrovan pod R. br. 801 (R. 1-2). Na unutr. str. zalepljena je vinjeta sa oznakom „Bibliotheca Rhagusina“ Nr. 1529, sign. VI, 1, i imenom Milana Rešetara. Povezana je u smeđu kožu, velikog je formata 325×456 mm, debela 40 mm. Štampana je na dobroj hartiji, koja nosi vodotisak sa stilizovanim slovima A. V.

U kožni povez na prvoj strani je utisnut zlatni orao s krunom, znak Kraljevine Poljske. — ⁴⁸ Biografia universale antica e moderna, Missiaglia, Venezia, 1822, 58. — ⁴⁹ Enciclopedia Italiana, Treccani, Roma, 1933-39, 1046. — ⁵⁰ Stampao je sledeće knjige: 6. Examen chimico-medicum de aquis Brixianis, cum disquisitione theorematum de acidularum potu et transitu in corpore animali, Brixia, 1722; 2. Dissertatio de aquis mineralibus Coldoni, in agro mediolanensi, Brixia, 1724; 3. Dissertationis quatuor, de usu purgantium in aere Brixino; — de homine invulnerabili, vulgo infermadura; de ferris acubus in cadavere reptis; de aegagropolis, Brixia, 1760; 4. Historiae morborum, opservationibus auctae, clarissimorum virorum consultationibus illustratae, Brixia, 1741; 5. Europae medicina...⁴⁵, Brixiae, 1747; 6. Dissertationes intorno al male ed alla morte di una religiosa, ed agli, agli di ferro ritrovati nel suo cadavere, Brixia, 1746; 7. In variolarum incisionem declamatio epistolaris, Pisis, 1759; Knjiga sa diplomama i pismima koje su mu uputile akademije, učeni ljudi i vladari. — ⁵¹ Serenissimo ac potentissimo Poloniae Regi Augusto III magno Lithuaniae duci electori Saxoniae... Da spomenemo da je Avgust III (1796-1763) nasledio na prestolu oca Avgusta II god. 1733, pošto je pobedio svog protivkandidata Stanislava Leščinskog, podržavanog od kralja Francuske Luja XV. Kao vladar on je bio nezainteresovan i pasivan, Poljska je nazadovala, a ojačao je znatno uticaj Rusije. — ⁵² Petrus Grimani, Dei gratia Dux Venetiarum... — ⁵³ Britannia I (1-31 str.), Dania II (33-49), Francia III (51-87), Germania IV (89-179), Graecia V (183-193), Hispania et Portugallia VI (195-205), Hungaria VII (207-223), Italia VIII (225-399), Moschovia IX (401-411), Polonia X (437-442), Prussia XI (437-442), Svecia XII (445-452), Supplementum (453-478), Index (479-499). — ⁵⁴ Piše: Bysanthio, iako u sadržaju i tekstu knjige piše Graecia. — ⁵⁵ Piše: lapatus; botaničko ime: Rumex acetosa; narodno ime: kiselica, štalvaj. — ⁵⁶ Piše: viride aeris. — ⁵⁷ Piše: porrum; botaničko ime: Allium ascalinum. — ⁵⁸ Piše: caepa. — ⁵⁹ Piše: resina pini. — ⁶⁰ Marcus Flori; Marco Florio. — ⁶¹ Appendini F., *Notizie storico-critiche sulla antichità storia e letteratura de' Ragusei*, II, Martecchini, Ragusa, 1803, 39. — ⁶² Piše: „...sul potente veneno delle vipere dell' Illirico...“ — ⁶³ Piše: kopitniza. — ⁶⁴ Piše: jasenak mali. — ⁶⁵ Grmek pretpostavlja da je reč o omanu (Inula squarosa ili Helenium, Buphthalmium salicifolium), koji se u našoj narodnoj medicini upotrebljava često kao lek protivu ujeda zmija³⁵, 107. — ⁶⁶ Grmek smatra da Appendini⁶¹ pogrešno navodi ono što je sadržano u pismu Florija Ronkaliju, kao Florijeve posebne radove, pa su na osnovu toga neki naši istoričari medicine napisali da je Flori objavio posebne rasprave o kiselim izvorima u Bosni, o dalmatinskim otrovnim zmijama, i o nekoj biljci kojom se narod leči od ujeda zmija, što nije tačno, Op. cit.³⁵, 107. Jedino je R. Jeremić to pravilno citirao⁶⁷. — ⁶⁷ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, II, 74. — ⁶⁸ Ibid., 73-74. — ⁶⁹ HAD, Testamenta, 1756, 79, 100-101. — ⁷⁰ Jakob Dido (Didak, Diego) Dubravica (Dubravica, Arbosseli, Arboscelli). — ⁷¹ Florius Marci Flori. — ⁷² Dr Luca Nichei. — ⁷³ Dr Petrus Bianchi. — ⁷⁴ S.P.D.: S(alutem) P(lurimum) D(icit); pozdrave mnoge iskazujem. — ⁷⁵ Matthaeo Marini. — ⁷⁶ Matthaeo Bratis. — ⁷⁷ Georgio Armeno Baglivi (Đuro Baljivi — 1668-1707) rođen u Dubrovniku, poznati profesor na medicinskim fakultetima u Padovi, Bolonji i Rimu, Bio i teoretičar (anatom) i praktičar i pisac (najpoznatije mu je delo „Opera omnia medico-practica et anatomica“, Anisson-Poscel, Lugduni (Lyon), 1704. — ⁷⁸ ...ad proregem Bossinae, Verovatno je reč o sultanovom namesniku. Lečio ga je od „hypochondriacus morbus“, bolova u hipohondrijumu (ispod grudne kosti) za koju se bolest tada smatralo da izaziva potištenost i neraspoloženje (melanholiju). — ⁷⁹ Piše: fel ursi. — ⁸⁰ Piše: axungia ursina. — ⁸¹ Piše: veteris lardi. — ⁸² Piše: vuligo. — ⁸³ Farlati D., *Illyricum sacrum*, IV, Venezia, 1769, 40, piše: „... (u Bosni) na više mesta izviru kisele vode, kako to tvrdi lekari koji su tuda putovali ili koji su boravili na dvoru paše. I slavni gospodin Dominik Castelli, koji je više godina posećivao pašu, dokazivao je da su one tako dobre, da ih ima u Evropi malo sličnih. Naročito je hvalio izvor koji je začuđujućim ključanjem izvirao pored reke Lepenice, blizu svratišta nazvanog Kisel Han“. — ⁸⁴ H(ieronimus) Gaspari. Ronkali navodi njegovo delo „Nuove, ed erudite osservazioni storiche, mediche, e naturali, dedicate a suoi concitadini di Verona“. — ⁸⁵ Piše: carduo sancto. — ⁸⁶ Piše: parietaria. — ⁸⁷ Piše: sale prunellae. — ⁸⁸ Piše: herba aparine. — ⁸⁹ Ronkali citira njegovo delo u kome on piše i o Istri: *De venenis*, thes. 27, pag. 825. — ⁹⁰ Ioannes Natalis Glumaz (Glumatz). — ⁹¹ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi*...¹, 77. — ⁹² HAD, Dipl. et acta, br. 3204: Lettere dei varij medici fisici. — ⁹³ HAD, Dipl. et acta, br. 3204, 42. — ⁹⁴ Grmek D. M.,

Izvještaji...³⁵ 111—114. — ⁹⁶ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi...*¹, 78—79. — ⁹⁶ HAD, Cons. rog., 1753, 167, 164. — ⁹⁷ Grmek M. D. u radu *Izvještaji...*³⁵, koristeći podatke A. Kneževića (*Carsko-turski namjesnici u Bosni — Ercegovini, Senj, 1887, 58—60*) i S. Bašagića (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, 1463—1850, Sarajevo, 1900, 103—104*) koje je izvore konsultovao i za podatke o ranije spomenutim turskim pašama, smatra da je reč o Mehmed-paši Kukavici, rodom iz Bosne. — ⁹⁸ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi...*¹, II, 78. — ⁹⁹ Ibid., II, 79. — ¹⁰⁰ Kesterčanek F., *Naučna biblioteka u Dubrovniku*. Vjes. bibl. Hrvatske, Zagreb, 1951, 2, 35. — ¹⁰¹ U Naučnoj biblioteci u Dubrovniku čuvaju se njegovi rukopisi: prevod Euklidovih „*Elementa*“, zatim u jednoj svesci „*Institutiones rei herbariae juxta methodum Tournefortij*“, „*De physiologia humana*“ i „*De motu animalium et de fetus*“, u drugoj svesci „*Physica generalis*“ i „*Philosophia Neutoniana*“, i u trećoj svesci medicinskog sadržaja poglavlja „*De febribus*“, „*De pectoris morbis*“, „*Elementa gymnastices sive de exercitationum usu medico*“, „*De praesagis vitae et mortis*“, „*De aquae natura*“, „*Prosographia concinna*“, „*De compositione medicamentorum extemporanea*“ i „*De commodis ab usu Vinacorum*“.^{93 96} — ¹⁰² Grmek D. M., *Izvještaji...*³⁵ 114. — ¹⁰³ Hajdarhodžić H., usmeno saopštenje. — ¹⁰⁴ Grmek D. M., *Izvještaji...*³⁵ 110. — ¹⁰⁵ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi...*¹, II, 81, 84. — ¹⁰⁶ Ibid., II, 84—85. — ¹⁰⁷ Ibid., II, 81—82. — ¹⁰⁸ HAD, Testamenta, 1811, 91, 92. — ¹⁰⁹ Jeremić R., Tadić J., *Prilozi...*¹, 83. — ¹¹⁰ HAD, Cons. min., 1785, 106, 223, 224. — ¹¹¹ Nedeljković N., *Podaci o kugi u Herceg-Novom i okolini u 17. vijeku*, *Acta hist. med. stom. pharm. med. vet.*, Beograd, 1987, 27, 1—2, 141—156. — ¹¹² Razzi S., *La storia di Ragusa, Ragusa, 1903*. — ¹¹³ Popov D. i sar. *Kuga u starim medicinskim zapisima Bosne 17, 18. i 19. veka*, Zbornik radova, 31. naučni skup Saveza nauč. društ. za ist. zdr. kult. Jugoslavije, Jablanica 14—16. X 1983, Naučno društ. za ist. zdr. kult. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985, 97—101.

(Rad je primljen u Uredništvu 20. XII 1987. god.)

Original scientific paper

UDC 930/614.253+614.27+618.6/497.1 „18”

Roman JELIĆ, Zadar

ZDRAVSTVENI RADNICI DALMACIJE POČETKOM 19. STOLJEĆA

Uvod

O medicinskoj prošlosti zdravstva Dalmacije je dosta pisano, i to kako o zdravstvenim ustanovama, tako i o zdravstvenim radnicima i njihovom radu odn. dostignućima. Veliki doprinos na tom polju dao je Mirko D. Grmek, a pisali su i drugi, čija imena nećemo ovom prilikom navodati. Stoga je svaki rad na ovoj temi sličan paljetkovanju nakon izvršnog žeteoca i ne treba od njega očekivati neka velika i značajna otkrića. Toga sam bio svijestan kada sam se prihvatio zadatka pisanja o zdravstvenim radnicima Dalmacije, te se od mog posla može očekivati samo kakav manji doprinos ili detalj, koji će biti ustvari samo jedan kamenčić u već obrađenom mozaiku.

Ja u ovom radu donosim imena zdravstvenih radnika Dalmacije iz u naslovu navedenog perioda, tj. početka 19. stoljeća; liječnika, kirurga, ljekarnika, a na koncu i babica. O svakom od njih izlažem samo neke osnovne podatke, kao što je mjesto i vrijeme rođenja, školovanje, službovanje, ev. i po koji drugi podatak. Na kraju rada se o svakom pojedincu nalazi korišćena literatura odn. izvor podataka. Najviše podataka crpio sam iz Grmekovih radova, a i od drugih pisaca. Od arhivskih dokumenata glavno vrelo su mi bili dokumenti iz doba francuske okupacije i vladavine Dalmacijom (1806 — 1813), iako vrijeme života i rada nekih zdravstvenih radnika nije bilo strogo ograničeno samo na taj francuski period, već je obuhvatalo i konac mljetačke vladavine, kao i prvu austrijsku okupaciju u Dalmaciji, a i dalje, sve do odprilike 1825. god. Jedino se za babice podaci odnose samo na 1813. god.

Imena sam svrstao abecednim redom, jer držim da u tomu ima izvjesne svrsishodnosti.

U popisu se nalaze imena 114 liječnika i kirurga koje nisam posebno odvajao. Ljekarnika je popisano 27, a babica 62. Kako se iz navedenih imena i ostalih podataka vidi, među liječnicima odn. kirurzima, ima dosta stranaca, bilo da su se oni sami doselili u Dalmaciju iz susjedne Italije, ili su potomci doseljenih stranaca. Većina ih je diplomirala u Italiji, i to najviše u Padovi, a zatim u Veneciji. Kod ljekarnika je isti slučaj. Jedino su skoro sva imena babica naša domaća. U Veneciji

* Rad je saopšten na naučnom skupu „Povijest zdravstva u Dalmaciji” povodom „180. obljetnice osnivanja prvog medicinskog studija u Hrvatskoj u Trogiru” 12. X 1987. god. u Trogiru.